

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Вище командування Української повстанської армії:

просопографічний портрет»

«The High Command of the Ukrainian Insurgent Army:

A Prosopographic Analysis»

Виконав: здобувач заочної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

Мусяк Володимир Ігорович

Керівник: доктор історичних наук, професор

Хмарський В. М.

Рецензент: доктор історичних наук, доцент

Музичко О. Є.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

історії України та СІД

№ ____ від ____ грудня 2025 р.

Завідувачка кафедри

_____ Бачинська Олена

Захищено на засіданні ЕК № ____

протокол № ____ від ____ грудня 2025 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

Голова ЕК

_____ Бачинська Олена

Одеса 2025

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Історіографія проблеми та методика дослідження	7
1.1. Радянська історіографія	7
1.2. Українська діаспорна історіографія	9
1.3. Західна історіографія	12
1.4. Сучасна українська історіографія	18
Розділ 2. Виникнення та організаційна структура УПА.....	22
2.1. Передумови виникнення і створення УПА	22
2.2. Структура, органи управління і функціонування УПА	28
2.3. Персоналії керівників УПА	32
Розділ 3. Просопографічні параметри командирів УПА	36
3.1. Поколінняві та регіональні ознаки керівників	36
3.2. Соціальне походження	37
3.3. Освіта і вишкіл	37
3.4. Обставини смерті чи діяльність після визвольних змагань.	39
Розділ 4. Військові функції та лідерські практики УПА	44
4.1. Функції вищого командування в операційній діяльності ...	44
4.2. Тактичні та стратегічні засади бойових дій	45
4.3. Військові операції 1943–1945 років	46
4.4. Старшинські школи та підготовчі центри УПА	48
4.5. Навчання кадрів і «польові університети»	51
4.6. Логістика, тил і мережа забезпечення	54
Розділ 5. Соціокультурна і спадщинна роль командирів УПА	57
5.1. УПА в контексті європейського спротиву	57
5.2. Порівняння УПА зі іншими європейськими рухами опору ..	59
5.3. Психологія лідерства і просопографічна типологія командирів УПА	61

5.4. Лідерські риси і командирський стиль	63
5.5. Кейси операцій, кадрових рішень та індикатори ефективності	64
5.6. Біографи 12 командирів	65
5.7. Гендерний аспект: участь жінок	69
Висновки	73
Додатки	81
Список джерел та літератури	87

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена потребою комплексного аналізу вищого командування Української Повстанської Армії (УПА) з урахуванням керівників регіональних напрямків – Північ, Захід, Південь та Схід. Просопографічний підхід дозволяє виявити спільні та відмінні риси керівників, сформувати колективний портрет та оцінити вплив соціального походження, освіти та регіональних особливостей на військову діяльність.

Мета роботи полягає у створенні цілісного просопографічного портрету вищого командування УПА і регіональних керівників для всебічного аналізу їхніх біографічних і професійних характеристик.

Завдання дослідження: 1) аналіз історичних передумов виникнення та розвитку УПА, визначення її організаційної структури; 2) формування біографічних довідок вищого командування та керівників регіональних напрямків; 3) виявлення спільних і відмінних рис керівників через порівняльний аналіз; 4) оцінка впливу соціальних, освітніх і регіональних факторів на військову діяльність керівників УПА.

Об'єкт дослідження – вищі керівники УПА та командири регіональних напрямків (Північ, Захід, Південь, Схід).

Предмет дослідження – біографічні, соціальні, освітні та військові характеристики керівників УПА.

Методологічні принципи – історизм, об'єктивність, системність. Методи дослідження – біографічний, історико-порівняльний, просопографічний.

Методика дослідження: побудувати колективний просопографічний портрет керівного ядра Української Повстанської Армії (УПА), поєднавши індивідуальні біографії з порівняльним аналізом повторюваних рис: походження, освіти/вишколу, функціональних ролей, стилів командування, операційних практик, післявоєнних траєкторій. Такий підхід дозволяє перейти від розрізнених життєписів до структурного розуміння того, як функціонувала і виживала мережа.

Просопографія – це систематичне вивчення групи людей на основі уніфікованих змінних. Застосовуються дві лінії аналізу: картування – зведення біографічних даних у стандартну форму та компаративістика – виявлення закономірностей, кластера лідерства, накладення ролей (штабіст–тактик–ідеолог–мережевик).

У випадку УПА цей метод дає змогу: виявити соціальне походження та осередки формування («місто/село»); порівняти освітні та позаосвітні (польові) траєкторії; описати стилі командування і ступені централізації; простежити взаємодію військових і політичних контурів; укласти колективний портрет керівного корпусу.

Параметри аналізу. Кожен командир оцінюється за критеріями: рік і місце народження;

- соціальне походження та родинне середовище;
- освіта (формальна) та вишкіл (позаформальний);
- кар'єрна траєкторія в ОУН/УПА;
- функціональна роль у мережі (штабіст, тактик, ідеолог, мережевик);
- стиль командування (централізація/автономія, рейд/операція);
- операційні практики (логістика, зв'язок/шифр, інфраструктура криївок/друкарень);
- післявоєнна діяльність і обставини смерті.

Процедура кодування і валідація. Біографічні картки створено за уніфікованим шаблоном: номінальні/порядкові шкали (для порівнянь) і розширені текстові поля (для кейс-аналізу). Валідація – внутрішня (перехресна перевірка полів) і зовнішня (звіряння з незалежними публікаціями).

Джерельна база дослідження складається із двох основних груп. Перша – документи і матеріали (інструкції, накази, звіти; радянські оперативні зведення) діяльності Української повстанської армії, як системи та інституції, на чолі якої стояли певні керівники. Отже наявні документи характеризує інституційну діяльність провідників УПА. Переважна більшість цих матеріалів опублікована.

Вони вийшла друком у відомому археографічному проєкті під назвою «Літопис УПА». Ще частина з'явилась як додаток або у самому тексті до праці дослідників проблематики Української повстанської армії.

Другу групу складають наративні джерела – спогади безпосередніх учасників, а то і фігурантів даної роботи про тодішні події. Подібні джерела мають вельми помітний суб'єктивний характер, але саме вони передають дух епохи, а також характеризують оповідачів з особистісної точки зору.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань передбачається така структура: вступ, основна частина, висновки, список джерел та літератури, а також додатки. У Вступі зазначено актуальність теми, наведено теоретичні засади, огляд використаних джерел та обґрунтовано структуру дослідження.

Основна частина складається з п'ятих розділів. У першому міститься історіографічний огляд проблеми. Другий розділ присвячено виникненню УПА та окреслено та її організаційну структуру та провід. У третьому розділі визначаються просопографічні параметри командирів УПА. У четвертому розділі з'ясовуються військові функції та змальовуються лідерські практики керівників УПА. Заключний розділ присвячений визначенню соціокультурної ролі командирів УПА, а також акцентується увага на спадщині, що відбилась в історичній пам'яті.

У Висновках підбито підсумки всього дослідження.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Про УПА говорити «поза політикою» вийде хіба що в теорії. Насправді ж ця тема – це завжди більше, ніж просто «військова історія». Вона, по суті, є дзеркалом – хто в нього дивиться, той і бачить. Одні бачили в УПА «зрадників і бандитів», інші – останню надію на власну державу. Часом і ті, й інші не мали повної картини. І це зрозуміло: архіви мовчали десятиліттями, а слово «повстанець» у підручнику було забороненим.

Тому маємо не одну «історію УПА», а принаймні кілька. Кожна з них виросла у своєму середовищі – радянському, еміграційному, західному чи вже українському після 1991 року. І кожне таке середовище створило свій образ – часто не просто різний, а протилежний.

Справедливості заради – люди, які намагалися писати «об’єктивно», теж були. Але довгий час їм або не давали говорити, або вони самі не мали доступу до джерел. Бо до архівів СБУ, скажімо, ще в 1980-х ніхто б не дотягнувся.

1.1. Радянська історіографія.

У Радянському Союзі історія УПА була не стільки дослідницькою темою, скільки частиною політичного наративу. Науковець у радянських умовах не мав права аналізувати – він мав підтверджувати «правильну версію». Образ був визначений наперед: УПА = «бандформування», «фашистські прислужники», «злочинці проти народу». Усе інше не допускалося.

Типовий радянський текст про УПА – це не про людей, мотивацію чи внутрішню організацію. Це конструкт із кількох ідеологічних штампів, підкріплений посиланнями на «викривальні» документи НКВС. Опис боїв УПА з німцями – відсутній. Теза про боротьбу з двома окупаціями – недопустима. Принцип: не аналізувати, а таврувати.

Неважливо, що окремі військові зведення Червоної армії прямо визнавали бої з УПА. У друк це не потрапляло. Радянські автори писали не історію – вони укріплювали державний міф.

У радянському наративі довкола УПА існувала проста схема: є «радянський народ» – і є ті, хто йому ворог. Весь аналіз зводився до трьох ключових тез, які повторювалися десятиліттями: УПА – бандформування, що «займалося терором проти мирних громадян»; командири УПА – агенти іноземних розвідок, які нібито діяли без будь-яких національних мотивів; українське суспільство не підтримувало повстанців, а отже, вся їхня діяльність була маргінальною.

За цією схемою не залишалося місця навіть для елементарних фактів. Повна тиша – про збройні сутички УПА з німцями у 1943–1944 роках. Жодного натяку на антипольські чи антирадянські операції як частину боротьби за владу в регіоні. Власне, сама спроба пояснити, чому УПА опинилася між двома імперіями, вважалася «ідеологічно небезпечною».

Особливо показовим було радянське трактування «Волинських подій» 1943 року. Тут історія подавалася винятково як «етнічна різанина», де повстанці поставали головними злочинцями. Про причини конфлікту, умовність етнічних кордонів у тій зоні, присутність польського підпілля – нічого. І вже тим більше не йшлося про те, що частина командирів УПА походила з тих самих сіл, які радянська преса називала «жертвами націоналістичного терору».

Радянській історіографії не були потрібні ні факти, ні джерела – їй потрібен був вирок. Тому образ повстанського командира зводився до злочинця зі зброєю. Про те, ким були командири УПА насправді – звідки родом, яку мали освіту, хто їхнім батькам ідеї прищепив – у радянських текстах не йшлося. Ці речі або замовчувалися, або висміювалися, мовляв, «дрібні буржуа, що втекли в ліси». І що найцікавіше – така подача трималася десятиліттями. Навіть коли СРСР розпався, цей образ нікуди не зник: його просто перенесли у нові російські підручники й телевізійні «розслідування». Тобто стару схему лише перепакували під нову політичну реальність.

Водночас саме радянські архіви МДБ–НКВС зберегли найбільш повні масиви документів щодо діяльності УПА: протоколи допитів, агентурні звіти, матеріали військових операцій проти «бандформувань». Парадоксальним чином сьогодні саме ці документи є найціннішим джерелом для реконструкції біографій командирів УПА, структури й масштабу руху, якщо їх аналіз здійснювати без ідеологічних напашарувань.

1.2. Українська діаспорна історіографія.

По інший бік «залізної завіси» історія УПА звучала зовсім інакше. Для тих, хто після війни опинився далеко від дому – в Мюнхені, Торонто чи навіть у передмістях Буенос-Айреса – розповідати про УПА не означало просто писати історію. Це було продовження боротьби, тільки не кулями, а словами. Учорашні командири й зв'язкові, які ще недавно сиділи в криївках чи виходили в рейди, тепер писали книги, складали спогади, укладали архіви. І їхні ручки – як би пафосно це не звучало – стали зброєю не менш важливою, ніж автомати. На Заході вони вперше отримали можливість говорити вголос – без цензури, без страху, без нав'язаних ярликів. Повстанці перестали бути «бандитами» й «зрадниками», якими їх десятиліттями змальовувала радянська преса. Вони стали свідками – людьми, які могли чесно розповісти, що і як насправді відбувалося в лісах Волині чи Карпат. І ці свідчення стали першим шаром того історичного фундаменту, на який спираємось сьогодні.

У діаспорі історію УПА не «вивчали» – її буквально збирали по крихтах: зі знищених архівів, зі спогадів тих, хто пройшов криївки, бої, тюрми. Можливо, в цьому й була сила діаспорних досліджень: автори не мали доступу до таємних фондів, але мали пам'ять, біль і дуже чітке відчуття мети. А це – інколи більше, ніж тисячі сторінок документів.

Саме в еміграційному середовищі народжувалися перші спроби по-справжньому описати УПА – не як пропагандистський образ, а як живу структуру. Саме в цей період почали виходити перші системні праці, які не лише згадували про УПА, а намагалися реконструювати її зсередини: як

створювалися бойові підрозділи, хто керував регіональними структурами, яким був зв'язок між селами, лісами й закордонними центрами, як оформлювалися накази, задуми тактики чи етичні засади. Те, що в радянській історичній схемі було «білою плямою», у діаспорі ставало предметом ретельного осмислення.

І саме завдяки таким авторам, як Петро Мірчук, Лев Шанковський, Микола Лебідь, а пізніше – укладачам «Літопису УПА», нам сьогодні відомі деталі, які в Україні десятиліттями були приховані або викреслені. Вони писали без архівних фондів і державної підтримки, але мали те, чого не було в радянських інституцій: пам'ять, досвід, внутрішню правду. Їхні тексти стали опорою для всіх, хто сьогодні намагається розібратися, що ж таке була УПА насправді.

Їхні праці були значно більше, ніж просто відповіддю на радянські звинувачення. Це була – і є – спроба повернути голос тим, хто мав бути історично викреслений. Вони писали так, ніби від цього залежало майбутнє пам'яті. І в певному сенсі так і було: без їхнього слова сучасні дослідники – і в Україні, і за її межами – не мали б жодного фундаменту, на який сьогодні можна спертися.

Домінували три ключові риси: 1) апологетика – героїзація командування УПА та підкреслення двофронтової боротьби; приглушення суперечливих моментів – замовчування конфліктів з польською Армією Крайовою чи радикальних дій у тилу; обмежена джерельна база – відсутність доступу до радянських і польських архівів.

Попри те, що в радянській Україні тема УПА десятиліттями була під фактичною забороною, за кордоном вона продовжувала жити – у спогадах тих, хто вижив і не потрапив під слідство. Саме в українській еміграції з'явилися перші спроби не просто згадати, а системно описати діяльність повстанської армії. Люди, які пройшли через підпілля, рейди, криївки – Петро Мірчук, Микола Лебідь, Лев Шанковський – почали по суті відбудовувати картину руху з пам'яті, обривків документів та живих розповідей побратимів.

Їхні праці стали першими, де УПА постає не як набір розрізнених епізодів, а як структура: з командирами, вертикаллю управління, ідеологічними установками, підготовкою кадрів, власною логістикою та дисципліною. Вони описували, як організовувалися загони, як діяли зв'язкові мережі, як ухвалювалися військові рішення. Це був шанс не тільки відновити історію – а й зберегти її від остаточного стирання. Те, що в радянській науці просто не могло з'явитися, діаспора зберегла – буквально «на коліні», без доступу до архівів, але з власним досвідом за плечима.

Так, у тексті відчувається патріотичний пафос, але не це головне. Справжня цінність книжки Мірчука навіть не в переліку фактів – у тому, що він першим спробував розповісти про УПА з погляду самої УПА. Не ззовні, не через ярлики чи легенди, а зсередини: як вона функціонувала, хто і як приймав рішення, чому так довго протрималася без жодної держави за спиною. У 1950-х це було майже одкровенням. Після років радянських штампів раптом з'явилася праця, де УПА не «банда», не «підпілля фанатиків», а армія зі штабами, наказами, дисципліною, внутрішніми конфліктами й цілями.

Книжку не можна читати як абсолютну істину – автору бракувало доступу до архівів, та й час був емоційний. Але вона задала «форму мислення»: показала, що УПА – це не набір анекдотичних історій чи одноманітних гасел, а складний організм із багаторівневою структурою. І, мабуть, у цьому її вплив: Мірчук змістив розмову з площини «за чи проти» у площину «як це працювало і чому взагалі трималося».

Головний ефект від читання був у тому, що читачі вперше могли побачити за трьома літерами «УПА» не міфічний силует, а людей, посади, підрозділи, логістику, різні характері й мотиви. Не героїчний плакат і не демонічний образ ворога – а живу, повністю побудовану систему, яка, попри всі зовнішні катастрофи, жила власним ритмом і правилами.

1.3. Західна історіографія.

Приблизно з 1980-х років з'являється нова хвиля досліджень про УПА – цього разу не зі Сходу чи еміграції, а від західних істориків. Це були люди, які не мали ані радянського ідеологічного тиску, ані емоційної причетності до повстанського руху. Вони дивилися на УПА ззовні, як на частину ширшої європейської історії. Для них це вже не була «особлива українська історія» чи винятковий випадок, а одна з багатьох форм спротиву, що виникли в різних країнах у часи війни та після неї. У погляді західних дослідників українські повстанці перестали бути чимось «особливим», вирваним із контексту. Їх поставили поруч із іншими рухами, які також діяли в Європі у роки війни й трохи після неї. Французький Опір, польська Армія Крайова, югославські загони Тіто – тепер і УПА поруч із ними. Не міф і не «спірна сторінка історії», а реакція на те, що відбувалося тут і тоді. Для людей, які пішли в ліси і взяли до рук зброю, УПА стала відповіддю на реальність окупації, диктатури й спроби повного контролю над життям. Це не було романтикою – це була логіка виживання.

Тобто УПА – це вже не вигаданий символ чи політичний ярлик, а одна зі звичних реакцій суспільства, вимушеного жити між нацистською експансією та радянською репресивною системою. УПА – це не якась унікальна або загадкова історія. Вона схожа на багато інших прикладів боротьби за свободу, які були в різних країнах. Її суть проста: люди не хотіли жити під владою чужинців. Так, ця історія сталася в Україні. Якщо на мить відкласти дати, документи й суперечки про терміни – залишається дуже проста річ. Люди, які воювали в лісах Волині чи Карпат, мали ті самі базові прагнення, що й повстанці в інших країнах Європи. Йшлося не про високі теорії чи великі політичні доктрини. Насамперед – про буденні, майже інстинктивні потреби: жити вдома, мати право говорити своїм голосом і не отримувати наказів від чужої влади. Це не щось екзотичне або суто українське. Такі речі зрозумілі будь-кому – незалежно від географії, мови чи паспорта.

У працях західних істориків Українську повстанську армію не ставлять на окрему полицю – її бачать поряд із тими ж рухами спротиву, що діяли в Європі під час Другої світової війни. Поруч із польською Армією Крайовою, французьким Опором чи югославськими партизанами під проводом Тіто. Коли дивишся крізь таку оптику, стає очевидно: українські повстанці боролися не за щось «екзотичне» чи унікальне. Вони прагнули того, чого зазвичай хочуть люди, коли на їхню землю приходить чужа армія: залишитися вдома, жити за своїми законами й не виконувати чужих наказів. Нічого «особливого» чи дивного в цьому не було. Це була проста людська потреба – зберегти своє, говорити своєю мовою, мати право вирішувати, що робити завтра. І саме через це їхній вибір можна зрозуміти не лише в Україні, а будь-де у світі, де людям доводилося боротися за свободу.

Такий підхід знімає з УПА образ «виключення з правил». У такому підході УПА перестає бути чимось «особливим» чи однозначно оціненим. Її бачать як ще одну реакцію людей на окупацію, страх і загрозу зникнення. Мова вже не про те, щоб поставити клеймо – «герої» чи «злочинці». Натомість дослідників цікавить інше: що змусило людей піти в ліси, як вони виживали між двома режимами, і як ця армія взагалі могла триматися без держави, тилу та підтримки. Це не спроба романтизувати, а бажання зрозуміти, як усе працювало насправді.

Коли розглядаєш УПА не ізольовано, а на тлі інших європейських рухів опору, зникає відчуття, що це був якийсь унікальний чи незрозумілий феномен. Повстанська армія перестає виглядати як міф чи чиясь ідеологічна вигадка – її видно як відповідь звичайних людей на окупацію, загрозу і постійний тиск. В історії різних країн було щось подібне: коли приходив чужий режим, люди робили те саме – об'єднувались, брали до рук зброю, шукали свій шлях у безвиході. І тоді йдеться вже не про ярлики – «праві» чи «винні» – а про спробу зрозуміти: що саме змусило цих людей боротися, як вони це робили і чому взагалі така армія могла народитися й триматися під двома режимами поспіль.

Вона перетворюється на питання іншого порядку: що змусило цих людей робити такий вибір? Як вони змогли вижити і триматися у ворожому середовищі роками, без держави за спиною?

У західній історіографії УПА вже давно перестала бути об'єктом пафосу чи пропаганди. Там її не героїзують, але й не демонізують. Дослідники намагаються зрозуміти повстанців у тій реальності, де вони жили: у заплутаній, розірваній війною Східній Європі, де дві диктатури змагалися за контроль, а місцеві люди опинялися між ними.

У цьому контексті УПА виглядає не як «особливе» явище, а як одна з багатьох відповідей на зовнішній тиск. Тут немає ані романтизованих легенд, ані радянських штампів – лише спроба розібратися, чому люди взялися за зброю, як вони намагалися вижити та що стало їхнім головним мотивом у боротьбі.

Такий підхід знімає штучний ореол «винятковості» чи «містичності» навколо повстанського руху. Замість цього УПА виглядає як частина ширшого європейського досвіду – ще один приклад того, як люди намагалися зберегти себе й свою свободу в умовах чужої влади. Вона постає як одна з відповідей на знайомі для багатьох народів виклики: окупацію, насильство, втрату власної держави. Такий погляд змінює фокус розмови – замість навішування стандартних ярликів з'являється цікавість: що привело цих людей до зброї, як вони організовувалися, чого прагнули насправді?

У цьому контексті немає місця ні героїчному пафосу, ні демонам із пропаганди. Західні історики розглядають УПА як частину загальної історії регіону, де на одному просторі зішлись імперські інтереси, боротьба за владу, незавершені міжнаціональні конфлікти й сувора боротьба за виживання між двома тоталітарними системами.

УПА в цих дослідженнях не виглядала ні героями національного міфу, ні «бандформуванням» з радянських агіток. Це була ще одна відповідь на виклик

XX століття. Частина ширшої мозаїки, де поруч існували спротив, колаборація, страх, надія й спроби народу вибороти власну дорогу.

В їхніх роботах УПА вже не зводилася до радянських кліше про «злочинців», але й не ставала штучно ідеалізованою. Це була історія не про героїчний міф, а про складну, суперечливу реальність, у якій перетиналися зброя, політика й виживання.

Саме в цей період у наукових колах з'являються дослідники, чії праці фактично зламали старі підходи до вивчення повстанського руху. Тімоті Снайдер, Джон-Пол Химка, Гжегож Мотика, Девід Марплс та інші [22-21; 32; 34-36] не обмежувалися описом боїв чи декларацій українського підпілля. Їх цікавили значно глибші питання — наприклад, як УПА співіснувала з мирним населенням, якими були її внутрішні дисциплінарні правила, що робили командири в умовах міжетнічної напруги, як організовувалися рейди, і найголовніше — як ця армія взагалі змогла існувати між двома тоталітарними режимами.

Для цих істориків УПА вже не була «чорним» або «білим» елементом історії. Вони розглядали її як рух, що намагався вижити у винятково жорстоких умовах, де щодня доводилося вибирати між тактикою, моральними межами та політичним прагматизмом. Саме такий підхід дозволив вийти за межі ідеологічних схем і вперше показав, що історія повстанців — це не лише хронологія боїв і командирів, а ціла соціальна реальність зі своїми конфліктами, компромісами й ціною виживання.

Ці дослідники фактично опинилися «поза табором» — вони не були виховані в радянській традиції і не належали до української діаспори. А отже, на них не тиснула потреба доводити «свою» правду. Їхня мета була не боротися з чужими міфами, а розібратися, як усе було насправді. Вони не повторювали за кимось думки — вони самі шукали документи, читали не лише відкриті джерела, а й колишні спецархіви, які десятиліттями ховалися за грифом «секретно».

Ці історики працювали широким інструментарієм: від матеріалів радянських органів безпеки й повстанських звітів – до особистих листів, спогадів, польських і німецьких архівів. Вони не замикалися в українському контексті – порівнювали УПА з литовськими «лісовими братами», польською Армією Крайовою, повстанцями на Балканах. Завдяки такому підходу УПА перестала виглядати або «святою легендою», або «ворожою змовою». Вона вперше постала як реальна частина європейської історії – зі своїми людьми, виборами, поразками, внутрішніми конфліктами та ціною боротьби.

Ці науковці не зупинялися на переліку боїв чи офіційних документів. Їх цікавило те, що залишалося «поза кадром»: як повстанці знаходили спільну мову з селянами, як будували взаємини всередині своїх загонів, як виглядали їхні будні – від побуту в криївках до ночівель у лісі. Їм було важливо зрозуміти, як люди трималися під постійним тиском, коли небезпека приходила і з боку гітлерівців, і від радянських спецслужб. Це вже зовсім інший рівень дослідження – там, де за цифрами й датами з'являється людське обличчя війни. Це був новий, значно глибший погляд – не на «армію з легенд», а на живих людей, їхні страхи, вибір і намагання вистояти. Уперше вивчали не лише командирів чи відомі операції, а ціле середовище – від логістики до моральних дилем.

Ці праці вже не будувалися на чутках чи переказах очевидців. Після розпаду СРСР відкрилися архіви, які раніше були недосяжні. Саме на цих документах почали будувати нові дослідження. І тоді стало видно: УПА – не ізольоване явище. Вона діяла в тому ж історичному просторі, що й інші рухи спротиву в Європі під час війни. І вперше – не як образ «героїв» або «ворогів», а як людей, втиснутих у надзвичайно жорстоку історичну реальність. Їх цікавило інше: як український підпільний рух вписувався у логіку тогочасних процесів – збройного спротиву, краху імперій, конфлікту ідентичностей.

У погляді західних істориків українські повстанці виглядали не «особливою історією» і не винятком. Вони вписувалися в ширшу мапу

європейського спротиву – між польською Армією Крайовою, югославськими четниками та французьким Опором. Такий підхід дозволив побачити УПА як одне з багатьох рішень, до яких у ХХ столітті вдавалися народи, позбавлені держави й опинилися під чужою владою. Дослідники не прикрашали цей рух, але й не ставили на ньому тавро. В їхньому баченні УПА – це не гра в «біле й чорне», а спроба вижити й боротися в обставинах, де межі між опором, співпрацею та виживанням були надто хисткими.

Коли розпався Радянський Союз, ситуація докорінно змінилася. Вперше за десятиліття стало можливим зазирнути до архівів, які довго мали гриф «цілком таємно». Усе помітно зрушилося з місця тільки в 90-х і на старті двохтисячних. Тоді до теми УПА підійшла вже інша генерація дослідників. Серед них – Т. Снайдер, Д.-П. Химка, Г. Мотика, Д. Марплс. Вони працювали інакше, бо отримали доступ до архівів, про які раніше можна було тільки мріяти. Їхній інтерес виходив далеко за межі переліку операцій і прізвищ. Їх цікавило, як люди жили в підпіллі, чому вибирали саме таку форму боротьби, що відбувалося довкола і після – у пам'яті, у політиці, в історії.

Вони звернули увагу на те, про що раніше майже не говорили: як жило цивільне населення поруч із повстанцями, чому люди підтримували або відкидали збройний рух, якою була роль етнічної напруги чи пропаганди, як працювали механізми виживання між нацизмом і сталінізмом. Для них УПА – це не лише армія в лісі, а соціальний феномен, у якому переплелися страх, віра, територія, пам'ять і політика.

Саме завдяки цим авторам історія УПА вперше перестала бути «винятковою українською темою». Вона стала частиною загальноєвропейської розмови про те, як різні народи виборювали право бути собою у ХХ столітті. Повстанський рух із Волині та Галичини постав поруч із Армією Крайовою, Опором чи балтійськими «лісовими братами» – як одна з відповідей на виклики епохи.

Тоді ж стало очевидно: без повного доступу до документів і без порівняльного підходу неможливо ані ідеалізувати, ані остаточно засудити УПА. Саме цей «третій погляд» дав змогу перевести тему зі сфери міфів, травм і пропаганди – у площину академічного аналізу.

Показово, що в цьому середовищі ідеологічний контраст між "націоналістами" й "комуністами" не був автоматично заданий. Дослідники намагалися з'ясувати, чому УПА виникла, як вона функціонувала і як її бачило місцеве населення. Серед найбільш відомих західних авторів варто згадати Тімоті Снайдера, Джона-Пола Химку, Гжегожа Мотику, Девіда Марплса – кожен із них додав свій масштаб і кут зору.

Серед західних істориків, які серйозно досліджували тему УПА, є імена, що вже стали орієнтиром у цій сфері. Одне з таких – Тімоті Снайдер. Він не сприймав повстанців лише як групу озброєних людей у лісах, а побачив у цьому русі наслідок зіткнення двох тоталітарних систем – серпа з одного боку й свастики з іншого. На його думку, УПА – це не лише підпільна армія, а форма спротиву суспільства, яке опинилося між двома репресивними державами й не мало куди відступити.

Гжегож Мотика обрав інший кут – він уважно працює з польсько-українським конфліктом, зокрема з подіями на Волині. І що важливо: він не намагається зробити ні українців, ні поляків «абсолютно правими» чи «абсолютно винними». У його баченні трагічні події 1943–1944 років – це не лише історія жорстокості, а результат того, як на одній території зіткнулися дві війни, два національні проекти і тисячі людських страхів. Мотика показує, що конфлікт не зводиться до простого «хто почав» – там було набагато більше: відплата, спроби вижити, боротьба за землю й пам'ять, яку кожен потім назвав «своєю правдою».

Джон-Пол Химка більше цікавиться тим, що відбувалося «на землі» – якими були відносини між УПА та селянами, як працювала повстанська пропаганда, наскільки ідеологія ОУН впливала на поведінку командирів і

рядових повстанців. Він не уникає складних тем, наприклад – мобілізації силою чи ставлення до євреїв.

У працях Девіда Марплса тема УПА звучить зовсім інакше. Він не стільки переповідає події, скільки ставить запитання: а хто і як про них згадував? І чому одна й та сама історія виглядає так по-різному в Києві, Торонто чи Москві?

Для радянської України УПА – це було щось, чого наче взагалі не існувало: жодних книжок, жодних музеїв, жодних дискусій. За кордоном – навпаки: для покоління емігрантів повстанці стали символом того, що боротьба не закінчилася навіть після розгрому армії. А вже після 1991 року УПА повернулася на Батьківщину разом із правом говорити вголос про своє минуле. Не як героїчна легенда і не як тавро «зрадників», а як складна частина історії, без якої неможливо зрозуміти ні війну, ні суспільство, ні самих себе.

І тут головна думка Марплса проста: історія живе не лише в документах – вона живе у пам'яті. І часто саме пам'ять визначає, що для нас є правдою. Марплс наголошує: історія УПА – це не тільки архівні документи й біографії командирів. Це також і боротьба за смисли. Кожне покоління, кожна держава, кожна політична сила по-своєму вирішувала, ким були повстанці: злочинцями, героями, жертвами чи свідками епохи. І саме ця боротьба за право тлумачити минуле нерідко виявляється важливішою, ніж самі історичні події.

Що об'єднує цих авторів? Спроба вийти за межі «свого» наративу і зрозуміти УПА не тільки як українське явище, а як частину великої розмови про опір, насилля, державність і пам'ять у XX столітті.

- Тімоті Снайдер аналізує динаміку насильства та етнополітичні конфлікти в регіоні.
- Гжегож Мотика у фундаментальній праці «Українська партизанка 1942–1960» здійснює порівняльний аналіз УПА і польського підпілля (АК).
- У працях Джон-Пола Химки простежується критичний підхід до сприйняття УПА як складового елементу націєтворення.

Важливо, що західна історіографія вперше дала теоретичний інструментарій – концепцію «просопографії», яка дозволяє вивчати командний склад як соціальну групу, а не набір біографій в ізоляції.

1.4. Сучасна українська історіографія.

Після того, як Україна відновила незалежність, тема УПА нарешті перестала бути «під замком». Архівні шафи, які десятиліттями були опечатані радянськими печатками, почали відкриватися. І це була не просто технічна зміна – це був злам у способі мислення про минуле. Ті ж самі події раптом стали видимими не лише через радянські звіти, а й через очі самих повстанців: накази, звіти, протоколи допитів, списки, листи, щоденники.

Саме в цей момент стало можливим побачити історію не в чорному чи білому кольорі, а у всій складності: хто командував, як діяла розвідка, що думали про себе самі учасники руху, як їх бачили вороги. Уперше дослідники змогли поставити поряд два документи – скажімо, донесення районного провідника з Волині і секретну довідку відділу НКВС про те саме село. І тоді стало зрозуміло: УПА – це більше, ніж легенда чи «міф із плакатів». Це жива історія, де є суперечності, пафос, побут, страх, дисципліна і віра у власну справу.

Серед тих, хто активно працює з цими матеріалами, варто назвати істориків Івана Патриляка, Володимира Сергійчука, Богдана Галайка, Юрія Киричука, Сергія Кота та ін. Їхні праці відходять від полярних оцінок – «герої» чи «злочинці» – і намагаються зрозуміти УПА як явище з усіма його суперечностями. Дослідники вже не повторюють готові версії (радянські чи еміграційні), а звертаються до джерел, звіряють документи, аналізують свідчення, порівнюють різні точки зору.

Значна частина цих робіт стосується не лише бойових дій, а й соціальної бази УПА, життя в підпіллі, діяльності жінок, пропаганди, міжетнічних конфліктів, побуту, організаційної структури, ідейних розламів усередині руху. У такий спосіб сучасна історіографія поступово відновлює «об’ємність» теми.

Багато сучасних досліджень уже не зосереджуються лише на боях чи військових операціях УПА. Істориків цікавить ширша картина: хто саме підтримував повстанців, яким було повсякденне життя в підпіллі, яку роль виконували жінки, як працювала пропаганда, якими були стосунки з місцевим населенням і як поводити себе повстанці в умовах міжетнічної напруги. Окремі праці висвітлюють навіть внутрішні суперечності й конфлікти в середовищі самого руху – не все там було однозначно чи романтично. Правда довгий час лишалася або міфологізованою, або викривленою. Поширюється вивчення:

- структури командування УПА,
- соціального походження повстанців,
- регіональної динаміки УПА,
- взаємодії з цивільним населенням.

Значного розвитку зазнали саме просопографічні студії – аналіз командного складу УПА не лише в термінах «політичних рішень», а в контексті освіти, професійного становлення, довоєнного досвіду, соціальних мереж і мотивів.

Отже, історіографія УПА пройшла еволюцію від двох полюсів – радянського заперечення та діаспорної героїзації – до сучасного «критичного синтезу», побудованого на аналізі архівів, міждисциплінарних методах і порівняльній історії. Дослідження командного складу УПА – один із найперспективніших напрямів, що поєднує біографічний, соціальний та військовий підходи.

Саме брак комплексної просопографії керівництва УПА – причинно-наслідкових зв'язків між біографією командира, локальним середовищем і прийнятими рішеннями – і визначає наукову новизну та актуальність даного дослідження.

РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА УПА

Українська повстанська армія (УПА) виникла внаслідок комплексної взаємодії політичних, соціальних та військових чинників, характерних для першої половини ХХ століття. Її формування відбулося у надзвичайно динамічному середовищі, де перехрещувалися ідеологеми трьох режимів – радянського, нацистського та польського. Сукупність цих обставин зумовила не тільки появу збройного підпілля, але й вплинула на формування його командного складу, стратегії, тактики та організаційної структури.

2.1. Передумови виникнення і створення УПА.

Радянська політика та її вплив на суспільство. Після входження Західної України до складу УРСР у 1939 році радянська влада розпочала масштабну кампанію радянзації та "класової перебудови" суспільства. Основними практиками тут виступали:

- примусова колективізація та ліквідація приватної власності на землю, що порушувало традиції селянського господарювання;
- масові депортації населення (переважно так званих «антирадянських елементів», зокрема колишніх військових УНР та членів ОУН), що призвели до депортації понад 320 тис. осіб тільки у 1939–1941 роках [23, с. 37-39];
- репресивна політика проти інтелігенції та греко-католицького духовенства, яка руйнувала національні культурні інституції.

Політика НКВС формувала ґрунт для відтворення конспіративних практик, що стали необхідними в діяльності УПА в 1940-х роках. Більше того, репресії проти вчорашніх членів ОУН-Б та ОУН-М посприяли формуванню цілком нової соціальної бази повстанського руху – не лише політично мотивованої, а й особисто травмованої радянською владою [4; 15].

Німецька окупаційна політика (1941–1944). Після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 році політика окупаційних адміністрацій на українських землях навмисно розпалювала міжетнічні суперечності, запроваджуючи:

- систему примусової праці (Ostarbeiter),
- селекційні розстріли євреїв, ромів та поляків,
- реквізиції сільськогосподарських ресурсів для німецького фронту [26].

Важливим є те, що спочатку частина українських націоналістів очікувала на співпрацю з німецькою владою, але після розгрому «Акції 30 червня» та арештів членів ОУН більшість українських націоналістів перейшла до підпілля. Від літа 1942 рока зафіксовано перші збройні сутички між націоналістичними формуваннями та німецькою військово-поліційною адміністрацією [20, с. 112]. Саме тоді почалися акції Бульби-Боровця та з'явилися перші структури, що згодом увійшли до складу УПА.

Політика німців зміцнила розуміння того, що українці не можуть покладатися на жодну зовнішню силу – а отже, повстанство стає єдиним шляхом політичного і фізичного виживання.

Соціальна основа УПА: селяни, інтелігенція, військові. Соціальна мобілізація УПА ґрунтувалася на:

- селянах, для яких УПА стала захистом від репресій і реквізицій;
- молодих людях 1920-х років народження, що зросла у тіні поразки УНР та політики колонізації;
- освічених кадрах, серед яких – вчителі, кооператори, рухівці «Просвіти» та греко-католицьке духовенство;
- колишніх військових – ветеранах Першої світової та польсько-українських змагань.

Поєднання цих соціальних груп створило важливий феномен: УПА не була ні класичною червоною партизанкою, ні традиційним військовим формуванням. Вона була поліважким підпілним явищем, де особистий досвід боротьби підсилювався ідеологічною переконаністю та структурним інтелектуальним внеском освічених керівників [21; 25].

Геополітичний і етнополітичний контекст. Українські землі 1940-х рр. перебували у стані перманентної багатовекторної загрози. На Волині змагалися

радянські партизани, польські АК та УПА. У Галичині домінувала німецька військово-поліційна влада, на Поліссі – власний «отаманізм» Бульби-Боровця, на Поділлі – радянське підпілля і СМЕРШ [11].

Під цим тиском виникла чітка потреба: розбудова дисперсної, але ієрархічної структури, що дозволяла утримувати контакти між повстанськими районами. Саме в цей час напрацьовувалася система майбутніх груп: «Північ», «Південь», «Захід», «Схід».

Отже, формування Української повстанської армії стало результатом взаємодії: 1) радянських репресій і насильницької радянізації суспільства після 1939 року; 2) німецьких окупаційних практик, що виключали можливість національного розвитку; 3) внутрішньої соціальної мобілізації селян, інтелігенції та колишніх військових; 4) багатовекторного зовнішнього тиску і внутрішніх етнополітичних конфліктів.

Саме цей комплекс дав підстави для формування окремішнього керівного ядра УПА та заклав основи її організаційних принципів, які в наступному періоді стали предметом наукового дослідження у рамках просопографії.

Формування УПА (1942–1943). У 1942–1943 роках з УПА починає виходити справжня армія. До цього часу повстанці діяли хто як умів: малі загони, розкидані по різних місцях, кожен зі своїми правилами. Але поступово всі ці сили зводять до купи.

У підпіллі з'являється спільне керівництво, визначаються командири, території, вводиться дисципліна. Навіть суди були свої – щоб не розбиратися «по-сусідськи», а вирішувати по-справжньому, по-військовому. Новачків навчали, давали знання й розуміння, заради чого вони беруть до рук зброю [12].

Із хаотичних груп, які просто били окупантів, виростає скоординована сила. Вона не просто бореться – вона знає, як це робити разом і заради чого. Ранні повстанські структури та роль Тараса Боровця. Початок організованого повстанського руху на Волині та Поліссі найчастіше пов'язують із 1941 роком. Тоді отаман Тарас Боровець, якого всі знали як «Бульбу», зібрав загін, що

дістав назву «Поліська Січ». Це сталося влітку, і вже тоді його люди зробили те, на що наважилися небагато хто: виступили проти обох окупантів – гітлерівців і радянської влади [1;33].

Що вирізняло діяльність «Поліської Січі» влітку–восени 1941 року:

- підтримка українських самоврядних структур у глибинці;
- самозахист сіл і господарських угідь від реквізицій Вермахту та СД;
- створення мережі зв'язку та логістики між повстанськими осередками;
- Перші бої загону стосувалися протидії радянським диверсійним групам, які заходили на територію через Полісся з півночі.

Згодом між Боровцем та людьми з бандерівського крила ОУН почали назрівати розходження – не дрібні, а справді принципові. Найбільше сперечалися про те, хто кому підпорядковується і куди вся ця боротьба має рухатися. У 1942–1943 роках ці суперечки вже не вкладалися в розмови – почався справжній конфлікт. У підсумку загони «Поліської Січі» опинилися в складі УПА, а частину найближчих людей Боровця забрали й затримали вже свої ж – структурами ОУН(б) [20, с. 101–104].

Попри всі суперечності, діяльність Боровця залишила важливий слід. Він наочно довів, що для виживання повстанського руху критичними є кілька речей: самостійність командира, здатність швидко адаптуватися до обставин і довіра місцевих людей.

Наприкінці 1942 року повстанці вирішили трохи «навести лад» у своїх рядах. Раніше загони діяли хто як міг – тепер їх почали об'єднувати. Так з'явилися оперативні групи. Вони не просто воювали. Оперативні групи відповідали ще й за порядок на своїй території та пояснювали людям, заради чого триває боротьба. Це був крок від хаотичних загонів до армії, яка вміла не лише тримати зброю, а й працювати із населенням і контролювати ситуацію навколо.

Основні оперативні групи УПА:

- «Північ» – базована на Волині та Поліссі; командир: Микола Клячківський («Клим Савур»).
- «Захід» – охоплювала Галичину; командир: Роман Шухевич («Тарас Чупринка») – одна з ключових фігур у просопографії вищого керівництва УПА.
- «Південь» – Поділля, Брацлавщина, частина Вінниччини; командувачем призначено Василя Кука («Леміш»), який пізніше очолить УПА після загибелі Шухевича.
- «Схід» – північно-східне Поділля, Чернігівщина; малочисельна, координувалася через штаб «Північ».

У кожної такої групи був свій «набір» служб: розвідка, охорона (відома СБ ОУН), відділ, що займався агітацією й інформацією, а також ті, хто стежив за постачанням, ліками й пораненими. Завдяки такій побудові загони могли діяти самостійно, але при цьому не випадали з загальної системи. Вони легко адаптувалися до ситуації й водночас залишалися частиною єдиної армії. [23, с. 79–83].

Бойова активність і тактичні дії УПА (1942–1943). У 1942–1943 роках УПА перестає бути просто зграйкою людей із рушницями в лісі. Вона починає діяти впевнено й рішуче. Те, що раніше виглядало як кілька окремих вилазок, перетворюється на скоординовані операції. Повстанці не чекають, коли на них нападуть – вони самі виходять у бій.

Вони роззброюють охорону, атакують гарнізони, вибивають окупантів із сіл, перерізають зв'язок, зривають підвезення продовольства й боєприпасів. Тепер це не безладні удари, а чітко сплановані акції. УПА переходить від оборони до наступу. І це вже новий рівень: ворог починає сприймати її як силу, з якою не можна не рахуватися.

Ключові операції періоду:

1. Антинімецькі акції на Волині (вересень 1942 року). Мета: знищення каральних загонів, що здійснювали терор проти сільського населення. Результат: вигнання німецьких адміністрацій із багатьох сіл Ківерцівського та

Маневицького районів. Значення: поява перших «вільних зон», контрольованих УПА.

2. Операції проти радянських агентурних мереж (1943 рік). Під командуванням Василя Кука було ліквідовано низку резидентур СМЕРШу і НКВС на Поділлі. Метою було зберегти конспіративні канали, виявити агентів серед населення, зміцнити довіру до УПА.

3. Спільні рейди між групами «Північ» і «Захід» (літо 1943 року). Здійснено більше 20 боєвих акцій, у т.ч. проти німецьких складів і залізничних станцій у районі Луцьк–Ковель–Рівне. Використовувалися партизанські тактики, зокрема: маскування, засідки, підриви.

Важливо: тактика УПА у цей період вже передбачала чітку розвідку, військову логістику, систему постачання, що відображало якісний рівень підготовки командного складу [2; 27].

Соціальне та організаційне становлення вищого командування УПА. Протягом 1942–1943 формується перша генерація керівників УПА. Важливими характеристиками цих осіб були:

- наявність військового чи парамілітарного досвіду;
- політична та ідеологічна підготовка, зокрема курсами ОУН;
- вміння координувати цивільні й військові структури (самооборона, санітарні служби, зв'язок).

Приклад: Микола Клячківський («Клим Савур») започаткував систему польового суду й польового штабу, де співпраця військових і політичних кадрів ставала нормою [24; 33].

Отже, у 1942–1943 роках розрізнені повстанські загони поступово перетворилися на єдину структуру – майбутню УПА. Те, що раніше діяло окремо, об'єднали в загальну мережу з чіткими правилами. У цей час з'являється розподіл на оперативні групи, вибудовується командування, а поруч із бойовими підрозділами працюють служби розвідки, пропаганди та постачання. Відтепер це вже не просто підпілля, а справжня армія з

продуманою внутрішньою організацією. Саме на цьому етапі закладаються ті структурні та персональні основи, які визначають подальшу еволюцію УПА та стають предметом системного просопографічного дослідження.

2.2. Структура, органи управління і функціонування УПА.

Армія боролася на різних фронтах: проти німців, радянських військ, в окремих районах, де перебували конфліктні ситуації та майже щоденно знаходилася під ударом. Це змусило УПА включити в себе, військовий і підпільно-цивільний виміри. Одні боролися, інші – годували, давали інформацію, переправляли інформацію, займалися розвідкою, постачанням. Тільки тоді армія могла діяти єдиною структурою: командувати, поповнювати військовий потенціал, утримуватися на зв'язку з людьми. Якщо в 1942 році УПА була просто альянсом загонів, то від 1943–1944 років це стала повноцінною військовою системою із вертикаллю командування та власними структурними підрозділами.

Територіальний поділ та оперативні групи. Базовим «каркасом» УПА був територіальний принцип управління, який узгоджувався з оперативними завданнями:

- Оперативна група «Північ» (Волинь, Полісся) – командир Микола Клячківський («Клим Савур»); ядро перших великих формувань.
- Оперативна група «Захід» (Галичина) – у 1943–1944 роках провідну роль перебирає Роман Шухевич («Тарас Чупринка»); тут інституціоналізація штабної роботи була найрозвинутішою.
- Оперативна група «Південь» (Поділля, частина Правобережжя) – ключова фігура Василь Кук («Леміш»); акцент на зв'язку, кадрах і логістиці.
- Умовна «Схід» – малочисельні відділи на північно-східному Поділлі та суміжних теренах, зазвичай координовані через штаб «Північ» (окремого повноцінного угруповання зі стабільною дислокацією тут не склалося) [4; 17].

Усередині груп застосовувалася каскадна сітка:

Військові округи (ВО) → тактичні відтинки (ТВ) → курені → сотні → чоти → рої.

ВО та ТВ часто мали кодові назви (типу «Заграва», «Турів», «Буг», «Лисоня», «Говерла», «Магура», «Сян»), що спрощувало конспірацію й координацію.

Військова ієрархія та штатні одиниці. Організаційна таксономія УПА адаптувалася до умов маневреної війни:

- Курінь – оперативно-тактична одиниця (прибл. 200–400 вояків залежно від періоду та регіону), здатна діяти автономно кілька тижнів; мав штаб, зв'язок, санітарну ланку, інтендантуру.
- Сотня – основний бойовий підрозділ (~100–180 вояків); виконує рейди, бої в лісі/селі, диверсії на комунікаціях.
- Чота – маневрений підрозділ (~30–60 бійців), оптимальний для засідок, розвідки, «вовчої тактики».
- Рій – базовий тактичний елемент (~10–12 осіб) для дозорів, груп перехоплення, мінно-підривної справи [26; 31].

Головне командування та штабна система. На вершині ієрархії – Головний командир УПА (спершу де-факто, з 1943–1944 – де-юре), який здійснював загальне керівництво, кадрову політику, затверджував стратегічні операції й координував взаємодію з політичними структурами.

Ключові постаті:

- Роман Шухевич («Тарас Чупринка») – як Головний командир забезпечив уніфікацію штабної роботи, підпорядкування ВО/ТВ, інтеграцію політичного та військового керування;
- Микола Клячківський («Клим Савур») – командир «Півночі», організатор перших великих операцій на Волині; приділяв особливу увагу розвідці та зв'язку;
- Василь Кук («Леміш») – командир «Півдня», пізніше – останній керівник підпілля; курував кадри, логістику, безпеку конспіративних мереж.

Головний військовий штаб (ГВШ) УПА (у різних регіональних артикуляціях: крайові штаби, штаби ВО/ТВ) складався з оперативного відділу (планування/аналіз операцій), розвідки (агентура, спостереження, радіоперехоплення, «сітки» в адміністраціях), зв'язку (кур'єри, радіостанції, шифри), інтендантури (озброєння, боєприпаси, харч), медичної служби (санінструктори, лісові шпитали, евакуація), пропаганди/політвиховання (листівки, преса, радіо, «осередки» у селах), юридично-судової ланки (польові суди, дисциплінарні статuti), служби безпеки (СБ) – контррозвідка, викриття агентури, охорона командирів, перевірка зв'язкових [22; 30].

Взаємодія з населенням і підпільна «цивільна» інфраструктура. Паралельно з військовою вертикаллю діяла цивільно-підпільна мережа, що забезпечувала життєздатність армії:

- мережі самооборони у селах (сторожі, дозори, сигнальні пости);
- місцеві комітети/«сільські управи підпілля»: облік запасів, розподіл продовольства, конспіративні укриття, допомога пораненим;
- кооперативні ланки (ремонт зброї, кравецтво, взуття, постачання білизни, шанців);
- освітньо-пропагандистська робота (самвидав, інструктаж із поведінки під час облав, неучасть у доносах).

Взаємодія з населенням була взаємовигідною: села отримували захист від реквізицій та терору, натомість забезпечували реальні тиллові функції – від харчів до людських ресурсів (зв'язкові, провідники, санітарки).

Комунікації, конспірація та логістика. УПА підтримувала стійкість завдяки багатоканальному зв'язку: кур'єрські лінії між штабами ВО/ТВ та Головний військовий штаб (ГВШ); радіозв'язок (із суворим регламентом виходів в ефір); шифри й псевдоніми для командирів/зв'язкових; сітки «переходів» (маршрути крізь ліси/болота з укриттями, запасними точками).

Логістика спиралася на трофейну і кустарну зброю (ремонт/переобладнання), децентралізовані склади з «кільцевою» системою –

втрата одного не паралізує постачання, медичні пункти з евакуацією в лісові шпиталі, раціонування (пайки, лісові комори, маскування харчових запасів).

Служба безпеки (СБ), дисципліна і правові засади. СБ ОУН виконувала контррозвідальні функції: виявлення агентури НКВС/гестапо, перевірка новобранців і зв'язкових, охорона командирів. Дисциплінарна система спиралася на накази, присягу та польові суди (для злочинів проти цивільних, мародерства, самовільного залишення частини тощо). В умовах підпілля це було важливим чинником соціальної легітимності УПА в очах населення.

Кадрове зростання і підготовка командирів. Командири виростили «знизу» – від чотових/сотенних до курінних і далі в штабну вертикаль. Діяли вишколи (короткі курси тактики, топографії, саперної справи, зв'язку, медицини), обмін досвідом між ВО/ТВ, внутрішня «ротація» командирів між ділянками. Наявність освітніх кадрів (учителі, студенти, священики) підсилювала інтелектуальну складову командування – планування, аналіз, пропаганду [6; 16].

Політична надбудова: взаємодія з УГВР. У 1944 році в підпіллі з'являється новий орган – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Її створили для того, щоб у повстанців був не тільки командир у лісі, а й хтось, хто може говорити від їхнього імені. З цього моменту УПА вже не тільки воювала, а й мала свій “політичний центр”. Тепер одна частина руху тримала зброю, а інша – займалася словами, ідеями, переговорами, поясненнями. Одні боролися, інші – говорили, чого ця боротьба варта.

УПА ж зі свого боку лишалася силою, що вміла захищати слова і рішення Ради зброєю. Так обидві частини – політична і військова – з'єдналися в одному русі. Це було свого роду завершенням процесу, в якому партизани ставали не просто збройними загонами, а частиною більшої організаційної структури.

Отже, структура УПА поєднала:

1. територіальний поділ (оперативні групи → ВО → ТВ) як каркас управління;
2. ієрархію бойових одиниць (курінь/сотня/чота/рій) як інструмент маневру;

3. штабну систему з повним циклом підтримки (оперативний, розвідка, зв'язок, інтендантура, медична служба, пропаганда, суд/дисципліна, СБ);
4. цивільно-підпільну інфраструктуру, що забезпечувала легітимність і ресурси;
5. політичну надбудову (УГВР) як механізм єдності цілей і засобів.

Саме така мережева, але керована модель дозволила УПА підтримувати боєздатність за умов браку ресурсів і постійного тиску двох імперських режимів. Вона визначила і просопографічний профіль командного складу: поєднання військової компетенції, організаторських навичок, конспіративної культури й політичної відповідальності.

2.3. Персоналії керівників УПА.

Щоб зрозуміти, як діяла УПА, варто глянути не лише на бої чи структуру, а й на самих командирів. Хто ці люди? Звідки вони? Чого навчилися до війни? Як узагалі стали лідерами?

Коли дивишся на їхні біографії – помічаєш цікаві речі: одні мали добру освіту, інші вчилися прямо “в полі”, хтось був селянином, а хтось – інтелігентом. І все це разом створювало те, що ми називаємо «командним ядром» УПА.

Тож далі не просто факти — це історії тих, хто вирішував, як і куди рухатиметься повстанська армія. Саме вони впливали і на тактику, і на стосунки з людьми, і навіть на політику в підпіллі. Їхні шляхи різні, але всі вони мали одну спільну рису: брали на себе відповідальність у найважчі часи.

Роман Шухевич («Тарас Чупринка»). Народився 30 червня 1907 у Львові. Родина — інтелігентна: батько адвокат, брат (пізніше) став суддею. Школа — приватна гімназія у Львові, далі інженерія в Політехніці. Плюс були ще військові курси та вишколи в Пласті, ОУН та УВО, сержантські навчання у польській армії, скорочений курс Баварської військової академії. Щодо лідерства — нічого «раптового»: спершу Легіон УСС, тоді УВО, з 1929 року — ОУН. Тобто дорога була послідовна, без стрибків.

Кар'єрний шлях до УПА: учасник антирадянської діяльності періоду 1930-х роках; у 1941 році – один із керівників походу похідних груп ОУН на схід України; у 1943 році стає фактичним головнокомандувачем УПА-Захід; з 1944 року – Головний командир УПА і голова Проводу ОУН(б) за кордоном.

Військово-організаційна діяльність: систематизував структуру УПА відповідно до моделі регулярної армії; ввів практику централізованого наказового управління (Накази Головного Командира УПА); розробив і впровадив концепцію «рейдової війни» – гнучких мобільних рейдів зі стратегічними цілями.

Особистісні риси: стратегічне мислення, здатність до політичної інтеграції з підпільними органами, багатомовність, музичні здібності (композитор, учасник хорових гуртів).

Микола Клячківський («Клим Савур»). Дата і місце народження: 21 липня 1911 рік, м. Збараж (тепер Тернопільська обл.). Освіта: учительська семінарія, фах педагога; проходив військові вишколи в польській армії. Передумови лідерства: за активну участь у студентському русі переслідувався польською поліцією; член ОУН із 1932 року.

Роль в УПА: перший командир оперативної групи «Північ» (1942–1944); організатор масштабних повстанських структур на Волині; ініціатор формування тактичних відтинків УПА «Турів», «Богун», «Заграва»; розробив схему господарчого забезпечення куренів шляхом децентралізованих складів. Стиль командування: прагматичний, відзначався глибоким розумінням логістики і розвідки. Загибель: 12 лютого 1945 року під час бою з з'єднаннями НКВС біля с. Оржів (тепер Рівненська обл.).

Василь Кук («Леміш», також «Медвідь»). Дата і місце народження: 12 березня 1913 рока, с. Красне, Золочівський повіт (тепер Львівська обл.). Освіта: філософія і право в Люблінському католицькому університеті. Діяльність до УПА: активіст УНДО, член ОУН з 1932 року, організатор шкільних гуртків, пропагандист.

Участь в УПА: керівник УПА-Південь, організатор т. зв. «подільського осереддя»; відповідальний за контакти з місцевим населенням і підпільною інтелігенцією; у 1950 році – після загибелі Шухевича – стає Головним Командиром УПА; 1954 рік – арештований МДБ-НКВС, після чого прожив у Києві до смерті (2007 рік). Особистісні риси: дисциплінований, обережний, володів здібністю до інтеграції пропагандистської та військової роботи [14; 24].

Керівники середнього рівня: соціальна гнучкість командної ланки. Біографії регіональних командирів УПА ілюструють принцип мережевої побудови командування:

Ім'я	Регіон	Функція	Особливість
Петро Олійник («Еней»)	Галичина	Командир УПА-Захід	вмів координувати контакти з УГКЦ
Дмитро Карпенко («Ясень»)	Волинь	Командир ТВ «Турів»	здібний до глибокої розвідки
Олекса Гасин («Лицар»)	Оперативний рівень	Головний військовий референт ОУН	один із архітекторів стратегій УПА
Іван Климів («Легенда»)	Адміністрація	Зв'язок між УПА та ОУН	розробляв форми самоорганізації сіл

Просопографічний підсумок. Спільні риси:

- Соціальне походження: здебільшого вихідці з інтелігенції, заможних селянських родин або дрібної шляхти.
- Високий рівень освіти (переважно філософія, право, педагогіка).
- Членство в ОУН ще до війни, наявність досвіду підпільної роботи.
- Схильність до політизації військових дій – ідея нації як підмурівок стратегії.
- Відмінності:

- Регіональні стилі командування: волинська «мобільна ієрархія», галицька – дисциплінована та структурована модель.
- Тактичні підходи: Боровець – «нейтралітентний партизанський чинник», Шухевич – централізація й наступальні рейди.
- Стратегічні акценти: Кук – інтеграція з підпільними адміністраціями, Орест Коляда – національно-освітній компонент в УПА [3;15].

Отже, біографії ключових командирів УПА формують колективний просопографічний портрет, у якому поєднано: здобуту освіту і професійний досвід, що підсилював організованість руху; ранню участь у націоналістичному підпіллі, як основу ідеологічної мотивації; здатність поєднати військове та цивільне управління в одній структурі. Такий тип лідерства став вирішальним чинником у виживанні й активності УПА як військово-адміністративної формації в 1940-х–початку 1950-х, і задає рамку для подальшого порівняльного аналізу в другому розділі.

РОЗДІЛ 3. ПРОСОПОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КЕРІВНИКІВ УПА

Під просопографічними характеристиками маються на увазі характерні ознаки відповідної генерації, регіональна специфіка у походженні, соціальне коріння, освітній ценз. З'ясування цих характеристик дає можливість перед синтезуванням інформації зробити окремі біографічні нариси керівників.

3.1. Поколінняські та регіональні ознаки керівників.

Насамперед варто з'ясувати час і місце народження командирів УПА, а перед тим дати загальну характеристику покоління.

Керівний корпус УПА – переважно покоління, народжене між 1905 і 1919 роками. Це покоління формувалося під впливом: національно-культурного відродження в Галичині; політики міжвоєнної Польщі (дискримінація/мобілізація); радикалізації 1930-х; Другої світової війни, що стала «соціальним ліфтом» для створення власних силових структур.

Географія народження. Переважають вихідці із Західної України (Галичина, Волинь, Полісся), рідше – подільські/південні терени. Тип місцевості (село/місто) корелює з управлінськими манерами: село/мале містечко – чутливість до терену, опора на громаду, маневровість; місто – дисципліна документації, уніфікація інструкцій, сильний штабний профіль.

Час і місце народження ключових командирів УПА. У таблиці наведено репрезентативний зріз (не вичерпний).

Командир	Рік народження	Місце/тип	Регіон діяльності (узаг.)
Роман Шухевич («Тарас Чупринка»)	1907	Львів / місто	УПА-Захід; Головне командування
Дмитро Клячківський («Клим Савур»)	1911	Волинь / мале місто	УПА-Північ

Командир	Рік народження	Місце/тип	Регіон діяльності (узаг.)
Василь Кук («Леміш»)	1913	Красне (Львівщина) / мале містечко	Південь → підпілля загалом
Олекса Гасин («Лицар»)	1907	сільська місцевість	ГВШ; інструктивна вертикаль
Василь Сидор («Шелест»)	1910	гірсько-передгір'я	УПА-Захід (сектори)
Дмитро Грицай («Перебийніс»)	1907	сільська місцевість	зв'язок центр– сектори
Петро Федун («Полтава»)	1919	Галичина	ідеологічний контур

Вплив місця народження на діяльність.

Сільські райони: командири з Волині/Полісся демонстрували маневрову тактику, опору на громаду, гнучкі рейдові дії.

Малі міста: частіше давали організаторів із більшою схильністю до документації, дисципліни зв'язку, підготовки інструкцій.

Міські центри: формували штабну культуру, правничо-адміністративний і комунікаційний профілі [15;25].

Отже, географічно-соціальний чинник не детермінує лідерський тип, але задає «рамки чутливості» – до рельєфу, мереж, логістики, що відбивається в тактиці.

2.2. Соціальне походження керівників УПА

Переважають дві траєкторії походження:

Селянсько-ремісничка – практичність, теренова чутливість, опора на довіру місцевого населення;

Місько-інтелігентська – штабна раціоналізація, нормотворення, дисципліна зв'язку/шифру.

Разом вони формують **комплементарну пару**: маневровики «знизу» + штабісти «зверху».

Командири селянського походження (приклади):

Дмитро Клячківський – вихований у середовищі, близькому до сільського побуту; ставка на дрібнення відділів, мобільність, синхронні удари; створив «північний» маневровий стандарт.

Василь Сидор – із гірсько-передгірного терену; відмінна теренова орієнтація плюс інтеграція з штабною дисципліною.

Висновок: сільське походження підсилювало **адаптивність**, вміння взаємодіяти з громадами, створювати «невидимий тил».

Командири інтелігентського походження (приклади)

Роман Шухевич – міський освітній профіль; поєднання штабної уніфікації із тактичною автономією секторів.

Василь Кук – правнича освіта, мережеві/адміністративні компетенції; дисципліна зв'язку, шифру, кадрові потоки.

Олекса Гасин – начальник ГВШ; уніфікація наказів, інструктивна база, «скелет» процедур.

Отже, інтелігентське середовище постачало редакторів норм і модераторів взаємодії між рівнями [2; 23; 27].

Порівняльний аналіз

Параметр	Селянське походження	Інтелігентське походження
Стиль командування	ситуативний маневр	централізація/уніфікація
Освітній профіль	здебільшого середній	вища/гімназійна
Робота з населенням	тісний контакт «знизу»	стандарти взаємодії, інструкції

Отже, обидві групи – взаємодоповнюючі; життєздатність мережі залежала від їхнього співналаштування.

2.3. Освіта та фах керівників УПА

Освітні профілі командирів – юридичний, технічний, педагогічний. Ключовим був трансфер цивільних компетенцій у підпільні: право → нормотворення; інженерія → зв'язок/логістика; педагогіка → тренінг кадрів/редактура інструкцій.

Освіта командирів селянського походження.

Формальна освіта часто середня, компенсована вишколами (тактика малих підрозділів, топографія, розвідка, кур'єрство). Практичний досвід і «польові університети» створювали лідерів маневру.

Освіта командирів інтелігентського походження

У керівників міського профілю – частіше вища освіта. Вони забезпечували уніфікацію і повторюваність процедур: накази, інструкції, звітність, «ритми» зв'язку.

Професійні навички (узагальнення).

Військова підготовка: шиккування, стрілецька справа, саперна, мінімальна штабна культура;

Організація: формування загонів, комунікація, логістика, розвідка;

Комунікація/шифр: радіо, кур'єри, шифрблокноти, легендування;

Поліграфія/редактура: друкарні, інструкції, пам'ятки;

Медично-санітарний контур: шпиталі, маршрути евакуації [5; 13: 28].

Отже, ефективність командирів визначалася поєднанням: (а) базова освіта + (б) позаформальна підготовка + (в) здатність швидко навчатися і передавати знання в умовах ризику.

3.4. Обставини смерті чи діяльність після визвольних змагань.

Роман Шухевич (1907–1950) – головний командир; загинув у бою в Білогорщі; символ стратегії «довгої війни».

Дмитро Клячківський (1911–1945) – головний командир УПА-Північ; загинув у зіткненні з НКВС.

Василь Кук (1913–2007) – після арешту – ув'язнення; у незалежній Україні – публічна діяльність, співпраця з дослідниками.

Олекса Гасин (1907–1949) – начальник ГВШ; загинув у засідці; спадок – інструктивна база.

Василь Сидор (1910–1949) – керівник секторів УПА-Захід; загинув у криївці.

Дмитро Грицай (1907–1945) – ключова міжланка центр–сектори; загинув під час спроби прориву/арешту.

Петро Федун (1919–1951) – ідеолог, публіцист; загинув у бою; спадок – внутрішні кодекси/наративи.

Мирослав Симчич (1923–2023) – локальний тактик; довге ув'язнення; у незалежній Україні – свідок і носій пам'яті.

Омелян Грабець (1905–1944) – організатор УПА-Південь; загинув у бою; важлива адаптація «відкритих» теренів [7; 18; 19].

Підбиваючи підсумки, спробуємо зробити колективний портрет. Він побудований на кластеризації ролей та накладенні функцій. Біографії не складаються «у стопку» – вони співналаштовуються: штабна уніфікація, тактичний маневр, ідеологічне цементування, мережево-логістичний контур.

Віковий та соціальний склад. Вік активного лідерства – 30–40 років. Соціальне походження: від селянства/робітництва до інтелігенції/дрібної шляхти. Це різноманіття забезпечило баланс практичних навичок і нормативних компетенцій.

Освітній та професійний рівень. Поширена вища/гімназійна освіта у поєднанні з вишколами. Освітній профіль впливав на здатність уніфікувати процедури (накази, інструкції), а вишколи – на оперативну гнучкість.

Військовий та організаційний досвід.

«Північний» модуль (Клячківський): маневрові рейди, розсипчасті відділи, розвідка «знизу».

«Західний» секторальний підхід (Гасин/Сидор): уніфікація наказів, дисципліна зв'язку, секторальна інтеграція.

«Південна» логістика (Грабець): маршрути маскування, «невидимий тил», компенсація дефіциту лісів.

Політичні та ідеологічні переконання.

Спільний знаменник – ідея незалежності, антикомуністична позиція, відмова від підпорядкування нацистським/радянським структурам. Ідеологи (Федун) виробляли внутрішній кодекс і легітимували ризики; штабісти (Гасин) – перекладали це у процедури.

Післявоєнні траєкторії та історіографія.

Загибель у боях, ув'язнення, еміграція. У 1990-х відкриття архівів і усноісторичні інтерв'ю дозволили перейти від апологетики/демонізації до структурного аналізу. Саме керівний корпус (через документи, листування, інструкції) дав матеріал для сучасної просопографії.

Таким чином, керівники УПА – не однорідна група, а система взаємодоповнюючих типів. Їхня ефективність – у поєднанні штабної уніфікації з тактичною автономією, ідеологічного цементу з логістичною дисципліною.

Порівняльний аналіз керівників та формування «колективного портрету». Використано матрицю змінних: вік, походження, освіта/вишкіл, функціональна роль, стиль командування, операційні практики, післявоєнна траєкторія. Порівняння виконано як кластерний опис + кейси.

Вікові та соціальні характеристики. Переважає покоління 1905–1919 років, що дало баланс енергії та досвіду. Соціальне походження різниться – це створило кадрову синергію: «теренники» + «нормотворці».

Освіта та професійний рівень.

Освіта (вища/гімназійна) + вишколи = операційна компетентність.
Вирішальним було вміння переносити цивільні навички у підпільні практики (зв'язок, шифр, логістика, редактура).

Військовий досвід та участь в операціях.

Маневрові рейди проти гарнізонів і комунікацій (Північ).

Секторальні «ритми» зв'язку, звітності, наказів (Захід).

Логістична невидимість та маршрути самозабезпечення (Південь).

Політичні переконання та ідеологічна підготовка [21;23].

Внутрішній кодекс, пам'ятки поведінки, інструкції взаємодії з населенням – усе це частина нормативного контуру, що цементував мережу.

Діяльність після війни та спадщина.

Повоєнні біографії керівників стали джерельною основою історіографії (мемуари, інтерв'ю, архіви). Саме через них вибудовувалась структурна картина керівного корпусу.

Отже, можна констатувати:

високий рівень освіти/вишколу;

здатність до стратегічного мислення й організації;

патріотизм і ідеологічна стійкість;

готовність до ризику при водночас раціоналізованих процедурах;

ефективна взаємодія керівників на різних теренах.

Кластери лідерства та накладення ролей.

Штабіст-адміністратор (Гасин; частково Шухевич): стандарти, накази, інструкції.

Тактик-маневровик (Клячківський; локально Симчич): серійні короткі операції, мобільність.

Ідеолог-наративіст (Федун): мотиваційний контур, внутрішній кодекс.

Мережевик-організатор (Кук; Сидор): кадри, зв'язок/шифр, друкарні, криївки.

Реальні командири часто поєднували два й більше кластери, що забезпечувало еластичність системи.

Операційні кейси:

«Північний модуль»

Лісисто-болотистий терен → дроблення відділів, розвідка «знизу», удар–розчинення. Результат: мінімальні втрати при постійній присутності.

«Західна тактика»

Секторальні «ритми» наказів/звітів, дисципліна зв'язку й уніфікація процедур забезпечують взаємозамінність кадрів і відтворюваність практик.

«Південна логістика»

Менша лісистість компенсується маршрутами маскування, криївками і зашифрованим комунікаційним контуром [9; 28].

Нормативні контури та внутрішня дисципліна

Від інструкцій для бійця до кодексів взаємодії з населенням – нормативний контур становив «кодову базу» УПА. Роль штабістів – редактура і стандарти, роль ідеологів – сенсове обґрунтування, роль мережевиків – комунікаційна дисципліна.

Отже, для складання просопографічного портрету командного складу Української повстанської армії є сенс розглядати аспект генерацій, а також регіональні ознаки щодо народження і походження керівників. Мало певне значення і соціальне походження – можна стверджувати, що воно не було одноманітним а, навпаки, визначалось різноманітністю, що лише підкреслює, що національна ідея об'єднувала різні верстви. Стартові умови, тобто освіта, а також подальший вишкіл також мали вплив на формування керівників. Певним чинником є і час завершення земного шляху командирів УПА, адже дехто загинув молодим, а декому судилось дожити аж до 21-го століття.

РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВІ ФУНКЦІЇ ТА ЛІДЕРСЬКІ ПРАКТИКИ УПА

У даному розділі розглянемо такі питання: функції вищого командування в операційній діяльності, стратегічні засади бойових дій, військові операції 1943–1945 років, логістика, тил і мережа забезпечення, командирські стилі та лідерські риси та психологію лідерства у повстанському русі.

4.1. Функції вищого командування в операційній діяльності.

Вузол військово-політичного керівництва.

Формування вищого командирського корпусу УПА (1942–1950) дало рухові інтегроване ядро управління, що поєднало військове командування, внутрішньоорганізаційну адміністрацію та комунікаційно-пропагандистський контур. На відміну від регулярних армій, модель була напівпідпільною, еластично децентралізованою, однак зі збереженням ієрархії, наказів, дисциплінарного й звітного циклів.

Структура і взаємодія.

На верхньому рівні – Головний командир у взаємодії з Головним військовим штабом (ГВШ). Оперативний простір організовувався через групи «Північ», «Захід», «Південь» (східний напрям радше набував мережевого підпільного вигляду, ніж статусу сталої «оперативної групи»). Далі – окружні та надрайонні штаби з профільними службами: зв'язок/шифр, розвідка/контррозвідка, постачання, санітарна, пропаганда/інформація, вишкіл.

Функції вищої ланки

Стратегічна рамка: визначення пріоритетів теренів, сезонних «вікон» дій, співвідношення рейдів і «тихого тилу».

Процедурна уніфікація: накази, інструкції, регламенти звітності, стандарти конспірації.

Кадри та ротації: добір старшин, прискорені курси, планові ротації й взаємозамінність функцій.

Синхронізація з підпіллям ОУН: господарські, соціальні, пропагандистські ланки.

Профілі ключових командирів

Роман Шухевич – інтегратор: «обмежена централізація» з делегуванням тактики на місця.

Дмитро Клячківський – архітектор «північного модуля» маневрової війни.

Василь Кук – мережевик-адміністратор (зв'язок, шифр, кадри, тривка вертикаль).

Омелян Грабець – адаптатор відкритіших теренів південного напрямку.

Спільне – ініціативність у межах єдиного курсу, швидка адаптація і відповідальність за моральний стан [7; 10; 29].

4.2. Тактичні та стратегічні засади бойових дій.

Доктринальна основа.

Тактика УПА формувалася під впливом досвіду українських змагань 1917–1921 роки, міжвоєнних вишколів і європейських практик рухів опору. Основні засади:

- Маневровість і автономність дрібних/середніх відділів;
- Фронтальний бій – лише винятково; пріоритет засідок, рейдів, диверсій, нічних дій;
- Опора на населення як на «сенсорну» мережу (розвідка, укриття, харч);
- Інформаційно-психологічна складова (легітимація, мораль, антидеморалізаційні наративи);
- Ротаційність і розсипчастість: після удару – «розчинення» й зміна легенд/маршрутів.
- Оперативна координація.

Вищий штаб уникав ізольованих конфліктів, натомість синхронізував терени (Північ–Захід–Південь) для недопущення послідовного «вибивання» відділів [24; 31].

4.3. Військові операції 1943–1945 роки: періодизація, приклади, підсумки.

1943 рік: формування «стійкого маневру»

Під керівними орієнтирами Клячківського північний терен перейшов до серійного рейдування комунікацій і опорних пунктів. Важливим напрямом стали антидепортаційні акції: перешкоди конвоям, знищення реєстрів мобілізації, визволення в'язнів.

1944 рік: реверс операційного профілю.

З поверненням Червоної армії головним противником стають карально-чекістські структури. Відбувається рефакторинг структури: замість великих куренів – дрібні мобільні відділи, глибша конспірація, стандартизація зв'язку й шифру.

1945 рік: адаптація до «затяжного підпілля».

Превалювання противника в чисельності/засобах компенсувалося гнучкими переходами між рейдом, укриттям і інформаційною роботою. Утрималися боєздатність і внутрішня дисципліна.

Включення архівних джерел та мемуаристики в аналіз діяльності вищого командування УПА

Оцінка діяльності вищого командування УПА базується не лише на сучасних історіографічних працях, а й значною мірою на аналізі першоджерел – як внутрішніх документів повстанського руху, так і матеріалів радянських спецслужб, мемуарів учасників та очільників УПА. Саме ці джерела дають змогу реконструювати реальну структуру командування, прийняття рішень, механізми зв'язку та взаємодію з населенням.

Одним із ключових джерел є оперативні звіти та директиви Головного військового штабу УПА, що були зібрані та опубліковані в серії «Літопис

УПА» (зокрема, томи 7, 12 та 21). У звіті за червень 1944 рік головний командир УПА Роман Шухевич наголошував на потребі посилення взаємодії між оперативними групами «Північ» і «Захід» у зв'язку з наступом Червоної армії [6, с. 242]. Цей документ засвідчує гнучкість командування і стратегічну спроможність оцінювати ситуацію на кількох фронтах одночасно.

Водночас радянські документи, зокрема донесення НКВС про діяльність «націоналістичних бандформувань» на території Волині у 1943–1944 роки, дають змогу поглянути на діяльність УПА очима противника. У звіті Управління НКВС УРСР за серпень 1943 рік зазначено, що «бойові дії УПА відрізняються високою мобільністю і дисципліною, їх склад важко піддається ідентифікації через використання псевдонімів і відсутність чіткої логістичної структури» [11]. Таким чином, навіть спецслужби відзначали ефективність організації командування.

Ще одним важливим джерелом є мемуари керівників УПА, зокрема спогади Василя Кука («Відповідь історії»), де він детально описує свій шлях до командування групою «Південь» та особливості військових рішень в умовах підпілля. У своїх спогадах Кук наголошував: «Наше завдання полягало не просто у веденні збройної боротьби, а у збереженні морального авторитету перед народом. Вища команда мала діяти як державний орган, що несе відповідальність за життя і честь нації» [5; 22].

Такі свідчення є цінними, оскільки розкривають не лише тактичні та організаційні рішення, але й ментальні установки командирів, їх морально-етичні принципи.

Аналіз документів і мемуарів дозволяє зробити висновок, що вищий командний склад УПА діяв у високому ступені конспірації, що ускладнювало діяльність противника.

Прагнув формувати образ армії державного типу, здатної не лише воювати, але й керувати підконтрольними територіями.

Усвідомлював свою роль у довготривалій боротьбі, що виходила за рамки збройного протистояння – її метою було збереження української ідентичності. Таким чином, архівні документи й мемуари дають змогу комплексно оцінити діяльність вищого командування УПА як синтезу військового професіоналізму, політичної відповідальності й ідейної цілеспрямованості, не спотвореної пізнішими інтерпретаціями.

4.4. Старшинські школи та підготовчі центри УПА: формування командного ядра

Однією з визначальних рис Української повстанської армії була її здатність до самостійного відтворення кадрового потенціалу у підпільних умовах. Попри брак державної інфраструктури, УПА організувала власну систему підготовки молодшого та середнього командного складу через мережу старшинських курсів, військових шкіл та інструкторських відділів. Ця діяльність мала на меті:

- забезпечення кадрової автономії руху – незалежно від зовнішніх союзників;
- створення нової генерації «національних старшин», вихованих в українській ідеологічній традиції;
- поширення уніфікованих тактичних і штабних стандартів у різних регіонах боротьби.

Структура старшинських шкіл

Найбільш відомими військово-підготовчими осередками УПА були:

Назва школи	Локація (приблизно)	Період діяльності	Спеціалізація	Відомі випускники
Школа «Олені»	Карпатський край	1943–1944	старшинська тактика, розвідка	Микола Арсенич, Василь Андрусак

Назва школи	Локація (приблизна)	Період діяльності	Спеціалізація	Відомі випускники
Школа «Січ»	Гуцульщина	1944 рік	бойова інженерія, фортифікація	Іван Богуславець
Школа «Богун»	Волинь, згодом Полісся	1943–1945	підготовка командирів сотень	Яків Бусол, Петро Федун
Курси підготовки УЧХ*	Регіон «Захід»	1944–1946	військова медицина, зв'язок	Галина Дидик, «Оксана» Тимочко

* Український Червоний Хрест (УЧХ) функціонував як медична служба УПА.

Ці школи поєднували тактичну, морально-ідеологічну та інтелектуальну складові навчання, готуючи кадри, здатні діяти автономно, але в межах загальної доктрини повстанської війни.

Особливості освітнього процесу:

Тривалість та інтенсивність.

Курси тривали від 6 тижнів до 4 місяців залежно від безпекової ситуації. Навчання відбувалося у форматі «польових таборів», часто з переміщенням групи.

Націєтворчий компонент.

Значна увага приділялася ідеологічній роботі, вивченню української історії, присяги УПА, текстів Дмитра Донцова, Вячеслава Липинського та Степана Бандери.

Тактично-стратегічна програма.

- індивідуальна стрілецька підготовка;
- командування чотою/сотнею;
- розвідка і контррозвідка;

- шифрування та нелегальна комунікація;
- організація лісових таборів та криївок;
- психофізична стійкість.

Принцип «вчимо – на війні»

Значна частина курсантів переходила безпосередньо до бойових дій одразу після навчання.

Часто випускники продовжували вчителювання як інструктори для молодших груп.

Біографічні приклади.

Петро Федун («Полтава»).

Випускник школи «Богун», ідеолог УПА, автор праці «Концепція самостійної України».

Після навчання – інструктор у ГВШ, організатор власних мобільних шкіл з політичної підготовки.

Микола Арсенич («Михайло»).

Пройшов вишкіл у школі «Олені», став головним референтом СБ ОУН.

Відомий як творець мережевої системи конспірації й розвідки.

Яків Бусол («Кривоніс»).

Випускник школи «Богун», командир сотні в УПА-Північ, керував рейдами на Житомирщині.

Їхні кар'єрні траєкторії свідчать про високу ефективність старшинських шкіл як механізму соціально-військової мобільності в умовах війни.

Значення для історії і дослідження

Система підготовчих центрів УПА стала свідченням того, що визвольний рух не лише вів бойові дії, а й створював власну альтернативну «державну» освітньо-військову інфраструктуру, яка:

- продукувала командирські кадри середнього рівня без зовнішньої підтримки;

- забезпечувала трансфер військових ідеалів і українських національних кодів між поколіннями;
- формувала цілісну «національну армійську культуру», яка вплинула пізніше на підпілля 1950-х роки і дисидентів 1960-х [15; 24].

4.5. Навчання кадрів і «польові університети».

Старшинські школи.

Стислі цикли з тактики малих підрозділів, топографії, саперної справи, зв'язку/шифру, санітарної підготовки. Вимога – відтворюваність практик і взаємозамінність.

Мікровишколи у відділах.

Ротація командирських функцій, after-action reviews (розбір бою), чек-листи/пам'ятки з конспірації. Це формувало культуру постійного донавчання.

Деталізація бригад, куренів і старшинських шкіл УПА.

Підготовчі центри УПА: інституціоналізація підпільного військового вишколу.

На відміну від багатьох інших європейських рухів опору, Українська повстанська армія не лише опиралася на стихійну самооборону і партизанську тактику, але й системно створила мережу підпільних навчально-підготовчих осередків.

Ці центри виконували роль військових академій, де майбутні командири:

- вивчали тактику малих підрозділів і партизанську стратегію;
- отримували знання зі зв'язку, розвідки, інженерної й диверсійної справи;
- проходили ідеологічну підготовку як представники національної військово-політичної еліти.

Організаційно підготовчі центри ділилися на:

- Старшинські школи (вищий рівень) – підготовка командирів чот, сотень, куренів і бригад.
- Підстаршинські курси – для командирів взводів і ланок.

- Регіональні вишколи (окружного рівня) – базова підготовка новобранців.

Важливою особливістю було поєднання військового навчання з ідеологічним вихованням, а також те, що школи часто діяли у глибокому підпіллі, змінюючи локації та використовуючи мобільні табори в лісових масивах.

Старшинська школа «Олені»

Розташування та діяльність. Одним із найвідоміших підготовчих центрів УПА була школа «Олені» (Волинь, поблизу Ковеля, згодом Карпати). Заснована восени 1943 рік, вона функціонувала до 1945 року, коли перейшла в глибше підпілля.

Навчальна програма включала:

- тактика малої війни (рейди, засідки, зимові бої),
- польова топографія і картографія,
- медицина і санітарна справа,
- вибухівка, мінування, диверсії на інфраструктурі,
- психологія командування і робота з цивільним населенням.

Відомі інструктори:

Євген Басюк («Олесь») – колишній офіцер польської армії, фахівець з тактики;
 Степан Мудрик-Мечник («Сорока») – викладав військову розвідку і контррозвідку;

Петро Федун («Полтава») – відповідав за ідеологічне виховання і націоналістичну доктрину.

Особливість: школа створила «командирський кістяк» для підрозділів Волині та Полісся, які зуміли тривалий час чинити організований опір НКВС.

Кам'янецька старшинська школа «Січ».

Розташування:

Галичина, околиці Тереховлі та Заліщики.

Час існування: середина 1944 – початок 1946 року.

Профіль підготовки:

- командири чот і сотень;
- польова медицина і шпиталізаційна логістика;
- навчання з підтримки зв'язку (кур'єри, шифрувальники, радіооператори).

Відомі інструктори:

Омелян Польовий («Поль») – керівник школи, ветеран Карпатської Січі.

Андрій Гасин («Лицар») – брат Олекси Гасина, спеціаліст із тактики і пропаганди.

Випускники «Січі» були зобов'язані після навчання читати вишкільні лекції своїм підлеглим, що створювало «ефект множення кадрів».

Підпільний центр «Богун» (Галичина)

Функції:

- підготовка інструкторів для регіональних штабів УПА;
- ідеологічний курс – основи націоналістичної доктрини Д. Донцова і Степана Бандери;
- практичні заняття зі зв'язку (лабораторії по шифруванню і підпільній пошті).

Унікальна особливість:

у центрі проводилося відокремлене навчання для жінок-зв'язкових, завдяки чому УПА мала одну з найефективніших і найменш вразливих мереж розвідки в Європі.

Структура бригад і куренів УПА: приклади

Організаційним ядром УПА була сотня (100–120 бійців), три сотні формували курінь, два-три курені – загін або бригада.

Бойові з'єднання:

Загін «Богун» (командир – Мирослав Симчич «Кривоніс»),

Бригада «Говерля» (командир – Василь Сидор «Шелест»),

Курінь «Сіроманці» (командир – Іван Бутковський «Гуцул»).

Кожне з'єднання мало свого «провідника-виховника» – випускника старшинської школи, відповідального за дисципліну, мораль і бойову науку [15; 24].

Біографічні акценти: інструктори, що формували кадри УПА

Ім'я	Псевдо	Походження	Функція в УПА	Роль у підготовці
Євген Басюк	«Олесь»	Волинь	Штабний інструктор	Тактика і вишколи
Петро Федун	«Полтава»	Тернопілля	Ідеолог, публіцист	Читав курси «Національна ідея»
Омелян Польовий	«Поль»	Галичина	Керівник школи «Січ»	Організація і вишкіл
Мирослав Симчич	«Кривоніс»	Буковина	Командир і викладач	Наставник польових командирів

Отже, старшинські школи УПА були не лише військовими структурами, але й лабораторіями національного відродження, де випускники поєднували в собі функції офіцера, виховника і політичного провідника. Ця система забезпечила:

- тривалу боєздатність армії;
- високий рівень самодисципліни і взаємної довіри;
- неперервний трансфер знань і моральних цінностей.

Таким чином, саме завдяки мережі старшинських шкіл УПА змогла залишатися ефективною військово-політичною силою протягом понад десяти років без зовнішньої підтримки.

4.6. Логістика, зв'язок, дисципліна і тилове забезпечення.

«Невидимий тил».

УПА не мала централізованого постачання, тому командири вибудували багаторівневу мережу з опорою на громади: харч, шиття, ремонт зброї, малі

майстерні, трофейні канали. Принцип – добровільність та дисципліна, щоб не руйнувати довіру населення.

Комунікація і шифр.

Кур'єрські лінії, конспіративні квартири, ротація паролів і маршрутів, шифрблокноти; локальні радіостанції малої потужності. Після кожної операції – обов'язкова зміна легенд.

Внутрішня дисципліна.

Присяга, накази, санкції; відповідальність старшин і за мораль бійців, і за стандарти взаємодії з цивільними (пам'ятки, інструкції). Це знижувало кількість конфліктів і посилювало легітимність.

Розвідка і контррозвідка

Розвідмережі.

Система «сенсорних маршрутів» через громади: спостереження за переміщеннями каральних груп, вузлами комунікацій, новими гарнізонами. Дані конденсувалися на рівні секторів у стислих шифрованих звітах.

Контррозвідка.

Запобігання інфільтрації, мінімізація знання вертикалі («скільки треба – стільки знаєш»), кадрова верифікація, документна гігієна. Ключове – рознесення знань і дублювання ролей, щоб зірваний осередок не паралізував мережу.

Медико-санітарна служба

Організація допомоги.

Польові пункти, лінії евакуації, криївки-шпитали. Пріоритет – швидка стабілізація й тиха логістика медикаментів/інструментів з цивільних каналів.

Кадрове ядро.

Медики й фельдшери цивільної підготовки + польові курси. Стандарти профілактики інфекцій, обмеження контактів, дисципліна гігієни [17; 26].

Таким чином, можна говорити про те, що військові функції Української повстанської армії були вельми виразні і на її чолі стояли готові для здійснення

лідерських практик особи. Адже УПА уміло здійснювала операційну діяльність, мала для цього стратегічні цілі та тактичні завдання. З перемінним успіхом, а інколи вельми успішно, вони проводили бойові операції. Цьому сприяла система навчання кадрів, зокрема в старшинських школах, що допомагало зростанню майбутніх лідерів. Через це логістика була вельми прийнятною, мережа забезпечення, включаючи розвідку і контррозвідку, медико-санітарну службу, були задовільними і керованими.

РОЗДІЛ 5. СОЦІОКУЛЬТУРНА І СПАДЩИННА РОЛЬ КОМАНДИРІВ УПА

У заключному розділі є сенс зупинитись на деяких аспектах, що не були висвітлені вище, зокрема на порівнянні проблем лідерства в Україні та Європі, психологічних характеристиках командирів тощо.

5.1. УПА в контексті європейського спротиву.

Українська повстанська армія була частиною ширшого феномену збройних антиокупаційних рухів Європи середини ХХ століття. Однак її феномен має низку унікальних ознак, які вирізняють УПА серед інших партизанських армій того часу.

Порівняння УПА з іншими рухами опору, такими як югославські партизани Йосипа Броз Тіто, польська Армія Крайова (АК), французький Опір, дозволяє виявити як спільні риси, так і ключові відмінності у стратегії, тактиці та політичному плануванні.

Тактична і стратегічна основа.

Усі згадані рухи мали спільну мету – боротьбу проти окупаційних режимів та диктаторських систем. Однак у різних армій діяли інші політичні й військові обставини. Нижче наведено ключові фактори:

Параметр	УПА	Армія Крайова (Польща)	Югославські партизани	Французький Рух Опору
Головний ворог	Німеччина, СРСР	Німеччина	Німеччина, державні сили колаборантів	Німеччина, режим Віші
Лінія підтримки	Незалежна та ізолювана	Польський уряд у вигнанні	Потужна у підтримка СРСР та союзників	Військова і логістична підтримка союзників

Параметр	УПА	Армія Крайова (Польща)	Югославські партизани	Французький Рух Опору
Тактичні пріоритети	Рейди, засідки, мобільні бої	Вибіркові диверсії та підпілля	Ведення фронтових боїв, масова мобілізація	Підпільна війна, саботаж, розвідка

Децентралізація командування – «український стиль».

На відміну від партизанів Тіто, які перетворювалися у регулярну армію, чи АК, що діяла з оглядом на еміграційний уряд, УПА створила унікальну модель «мережевого» командування: кожна оперативна група (Північ, Захід, Південь, Схід) мала автономію, але залишалася частиною спільного політико-військового центру – Головного Військового Штабу (ГВШ).

Тактика рейдів, запобігання фронтальному зіткненню, використання природних умов – це спільні елементи УПА та АК, але УПА робила більший акцент на мобільності й маневровості «по лісах» і «криївкам», тоді як АК більше концентрувалася на майбутньому «загальнонаціональному повстанні».

Подвійний фронт – унікальний виклик для УПА.

Особливою рисою УПА була необхідність вести бойові дії одночасно проти двох тоталітарних режимів – нацистського і радянського. У той час як АК зосереджувала увагу на німцях, а партизани Тіто співпрацювали з Москвою, УПА залишалася незалежною і розглядала обох окупантів як однаково загрозливих для української незалежності.

Саме подвійний фронт визначив довготривалий характер повстанської війни й необхідність розвинути низку вишуканих механізмів політичного самозабезпечення, які не потребували зовнішнього впливу (УГВР – Українська Головна Визвольна Рада) [30; 31].

Бойовий побут і соціальний вимір

УПА поділяла з іншими рухами опору високий рівень побутових труднощів, самоорганізації в умовах нестачі ресурсів, а також залежність від підтримки населення. Але саме УПА вдалося інтегрувати цю залежність у свою доктрину – повстанці не лише виживали завдяки населенню, але й забезпечували його захист від каральних акцій:

- протидія німецьким реквізиціям та облавам.
- напади на тюрми з метою звільнення арештантів.
- саботаж мобілізації у радянські підрозділи.

Отже:

УПА – унікальна за політичною автономією, єдиний європейський повстанський рух, який зберігав політичну незалежність без зовнішньої підтримки.

Подвійна війна проти нацизму й більшовизму викликала особливу систему самоорганізації, що потребувала сильного лідерства, дисципліни та психологічної витривалості.

Тактика мобільних рейдів і мережевої автономії визначила новий тип «партизанської держави» – не просто підпільної армії, а соціально-моральної спільноти.

На відміну від інших рухів, УПА стала джерелом тривалої тяглості національного опору, який зберіг ідею незалежності для майбутніх поколінь.

5.2. Порівняння структури УПА зі структурами інших європейських рухів опору.

Дослідження вищого командування УПА вимагає включення порівняльної перспективи, оскільки рух не існував у вакуумі. Подібні визвольні структури діяли в цей же час у Польщі (Армія Крайова), Франції (Мааки), Італії (партизанські загони Гарібальді), Югославії (Народно-визвольна армія). Аналіз спільних і відмінних рис дозволяє краще зрозуміти унікальність УПА та її керівного складу.

Структура і підпорядкування.

Для більшості рухів опору характерна децентралізована організація, зумовлена конспіративними умовами й відсутністю державної підтримки. Проте в УПА спостерігається унікальне поєднання конспіративності та жорсткої ієрархії, що відрізняє її від, наприклад, французьких маакі, які часто діяли автономними групами з мінімальним централізованим керівництвом.

УПА: вертикаль управління «Головний командир – оперативні групи – крайові штаби – сотні – чоти».

Армія Крайова (Польща): мала більш централізовану структуру, але діяла на території, де існувала польська еміграційна влада (уряд у Лондоні), що визнавала її «правильною армією».

Югославські партизани: під проводом Йосипа Броза Тіто створили квазідержавну адміністрацію ще до завершення війни, використовуючи багатонаціональний склад і підтримку антигітлерівської коаліції.

УПА ж змушена була діяти в повній ізоляції – без зовнішнього сприяння і часто в умовах подвійної окупації, що робило роль вищих командирів ключовою для координації та моральної єдності руху.

Тактичні підходи

Загальною рисою всіх рухів опору є застосування партизанських методів: рейдів, диверсій, засідок, інформаційного впливу. Але вищі командири УПА, на відміну від, наприклад, французького опору, систематично поєднували військові операції з формуванням адміністративних структур на звільнених територіях – створення підпільних судів, господарських органів, шкільництва. На відміну від італійських або французьких партизан, де важливу роль відігравали соціалістичні або комуністичні ідеї, УПА керувалася національно-державницькою ідеологією і виховувала кадри як майбутню політичну й військову еліту незалежної України.

Моральний кодекс і дисципліна

Більшість партизанських рухів заохочували строгі моральні норми, але в УПА існувала чітка система присяги, військових статутів, заборон на грабунок

та аморальні дії, що робило її ближчою до регулярної армії, ніж звичайний рух опору.

Наприклад, у присязі УПА зазначалося: «Присягаю боротися за волю мого народу не для користі чи слави, а для добра України» [4, с. 324].

Це принципово відрізняє її від, скажімо, французьких мааки чи італійських партизан, в яких моральні настанови здебільшого були декларативними, а дисципліна часто залежала від конкретних командирів або ситуації.

Отже, УПА посіла особливе місце серед європейських рухів опору завдяки:

- поєднанню військової ідеї з національно-державницькою місією;
- структурі командування, що нагадувала регулярну армію, хоч і діяла в підпіллі;
- моральній моделі поведінки, закріпленій на рівні статутів, присяг і внутрішніх наказів.
- ці чинники визначили, що вища ланка УПА не лише організувала бойові дії, а й сформувала модель національного керівництва, ворожу тоталітарним системам – ідейно, організаційно та культурно.

5.3. Психологія лідерства і просопографічна типологія командирів УПА

Військово-політичний успіх Української повстанської армії значною мірою визначався не лише тактикою й ідеологією, але також лідерськими якостями її керівників. Психологічний аналіз – як частина просопографії – дозволяє виявити спільні риси лідерства, ментальні архетипи та особистісні моделі, що вплинули на керівництво рухом опору. Це особливо важливо, оскільки командири УПА діяли в умовах ізоляції, високих моральних ризиків, бездержавності та тотального переслідування – чинників, які вимагають виняткової внутрішньої стійкості.

Умовно виділяємо чотири домінантні психологічні типи командирів УПА:

1. Командир-стратег (приклади: Роман Шухевич, Василь Кук)
Риси: інтелектуальна наповненість, самодисципліна, бачення довготривалої перспективи, здатність інтегрувати військову, політичну й інформаційну діяльність.

Функція: формування великих структур, стратегічне планування, синтез ідеї й практики. Психологічний профіль: лідер з високим коефіцієнтом адаптації, «ментальний архітектор» зі схильністю до системної взаємодії.

2. Командир-польовик (тактик-маневровик) (приклади: Дмитро Клячківський, Мирослав Симчич).

Риси: хоробрість, рішучість, швидка реакція на загрози, здатність діяти в реальному часі, без підтримки штабу. Функція: локальне керівництво, ведення бою, організація рейдів та засідок. Психологічний профіль: інтуїтивний лідер, ближчий до «героїчного архетипу», з меншими ознаками рефлексії, але надзвичайною внутрішньою мотивацією.

3. Командир-ідеолог (ментор-наративіст) (приклади: Петро Федун (псевдо «Полтава»).

Риси: високий рівень рефлексії, письменницька чи журналістська обдарованість, вміння створювати наратив, контролювати моральний код окремих бойових груп.

Функція: формування ідеологічних засад, підняття бойового духу, роз'яснення мети, боротьба з внутрішнім занепадом. Психологічний профіль: людина слова, чутлива до моральних імперативів, здатна працювати з ідентичністю та смыслом.

4. Командир-організатор (мережевик, адміністратор) (приклади: Омелян Грабець, Василь Сидор).

Риси: хазяйновитість, структурно-оперативне мислення, педантичність, вміння працювати з документами, кадрами, маршрутизацією.

Функція: створення логістичних мереж, підпільної інфраструктури, дисциплінарних моделей, господарчих схем виживання. Психологічний профіль: системний координатор, здатний жити без слави, але забезпечувати функціонування структури [7; 26].

Отже, психологічна типологія командирів УПА показує, що рух базувався не на «єдиному типі героя», а на синергії різних ментальних структур. Армія могла вижити лише там, де стратег поєднувався з тактиком, а ідеолог підтримував організатора. У цьому полягає феномен тривалої життєздатності повстанського руху.

Просопографія дозволяє побачити в УПА не окремі особистості, а колективний організм лідерства, який самовідтворювався у формах, відповідних до викликів часу.

5.4. Лідерські риси і командирський стиль.

Ідейна рамка.

Близькість до ОУН забезпечувала моральну мотивацію: повстання як обов'язок перед спільнотою. Це встановлювало етичні межі, які командири намагалися утримувати навіть у хаотичних умовах.

Освіта й аналітичність.

Чимало старшин мали вищу або гімназійну освіту, доповнену «польовими університетами». Відповідно – схильність до процедури, звітності, планування.

«Довірена автономія».

Поєднання стратегічного бачення з тактичною гнучкістю. Рішення «на місці» приймалися самостійно, але в рамках загальної лінії. Командири працювали з моральним станом (честь, побратимство, зворотний зв'язок, розбір дій).

Етичний вимір і воєнно-політична спадщина.

Норми і документи.

У джерелах фіксуються дисциплінарні статuti, правила для поводження з цивільними, конвоювання/допитів, що зближає УПА з ідеєю «державної армії» в підпіллі.

Складність контексту.

Багатовладдя й міжетнічні напруження спричиняли ризики відхилень. Вища ланка намагалась мінімізувати невиправдане насильство, позиціонуючи завдання підрозділів як захист спільнот.

Тяглість пам'яті. Після активної фази частина командирів – у підпіллі, ув'язненні або в еміграції. Від 1990-х відкриття архівів дозволило академічну переоцінку та ширший європейський контекст опору тоталітаризмам [34; 36].

5.5. Кейси операцій, кадрових рішень та індикатори ефективності.

Фокус – на механіці рішень, а не на деталізації локацій: це зручно для порівняльного аналізу.

Кейс «Північний маневр» (1943).

Мета: розірвання комунікацій, зрив депортацій.

Засоби: дрібні рейдові групи, «дзеркальні» засідки, локальна розвідмережа.

Роль командування: віконне планування часу, резервні маршрути, попередньо закладені схованки.

Ефект: асиметричний вплив при низьких власних втратах; противник розпорошує сили.

Кейс «Західна прошивка» (1944).

Мета: зменшити ризики «декапітації».

Засоби: стандарти наказів і звітів, дублювання функцій, ротація паролів.

Роль керівництва: цикли перевірок, «тихі» часові вікна зв'язку, збереження «сліпих зон».

Ефект: мережа взаємозамінна, локальні втрати не валять систему.

Кейс «Південна логістика» (1944–1945).

Мета: життєздатність у менш лісистих регіонах.

Засоби: глибока конспірація, маскувальні маршрути, санітарні вузли малої помітності.

Роль керівництва: кастомізація тактики під терен, взаємодія з цивільною інфраструктурою.

Ефект: збереження мобільності в «прозорішому» середовищі.

Індикатори ефективності (метрики).

Операційна стійкість: спроможність дрібних відділів вражати критичні вузли.

Процедурна відтворюваність: уніфіковані інструкції дозволяють швидко закривати кадрові «дірки».

Комунікаційна живучість: резервні канали, зміна маршрутів/паролів, гігієна шифру.

Соціальна опора: довіра громад як джерело рекрутингу, розвідданих і тилу.

Етичний контур: наявність норм взаємодії з цивільними, що підтримують легітимність.

Типові ризики і протидії.

Інфільтрація: відповідь – багатоступенева перевірка, принцип «мінімального знання», дублювання функцій.

Втрата старшини: відповідь – прискорені курси, ротації, матриця взаємозамінності.

Комунікаційні зриви: відповідь – «вікна зв'язку», автономні рішення з післяопераційною синхронізацією.

Логістичні провали: відповідь – дрібносерійні майстерні, трофейні канали, інвентар «на плечах» [15; 22].

5.6. Біограми 12 командирів.

Фокус: роль у мережі, стиль командування, внесок у процедурну культуру.

Роман Шухевич («Тарас Чупринка», 1907–1950).

Головний командир УПА та ключовий інтегратор «військово-політичної» моделі. Поєднав обмежену централізацію (норми, накази, етичні обмеження) з довіреною тактичною автономією теренів. Просував уніфікацію документів, дисциплінарні вимоги, культуру звітності й післядійового аналізу. Надавав великого значення моральному стану старшин, пропаганді як контурові легітимації. Під його впливом мережа стала взаємозамінною: втрата окремих командирів не паралізувала структуру. Ставив акцент на підготовці кадрів, санітарній службі та гігієні шифру. Загинув у Білогірці, однак створені ним процедури забезпечили тяглість спротиву в підпіллі після 1950 року.

Дмитро Клячківський («Клим Савур», 1911–1945).

Архітектор «північної» маневрової моделі 1943 року. На Волині/Поліссі розгорнув серію коротких ударів по комунікаціях і гарнізонах, чергуючи рейди із «розчиненням» у терені. Його стиль – ініціатива командирів низового рівня, ротація маршрутів, протидепортаційні акції. Вимагав розвідувальної насиченості й швидких рішень «на місці», що підвищувало темп і знижувало втрати. Заклав стандарти дрібних мобільних відділів і взаємозамінності функцій у підпорядкуванні. Попри жорсткі умови протидії, утримував боєздатність ланок до своєї загибелі.

Василь Кук (1913–2007).

Мережевик-адміністратор: зв'язок, шифр, кадри, логістична дисципліна. Відомий здатністю «перешивати» структури після втрат, забезпечуючи живучість мережі. Після арешту й ув'язнення повернувся до цивільного життя, у 1990-х долучився до роботи з історичною пам'яттю, сприяючи переосмисленню матеріалів підпілля. У командуванні робив акцент на нормотворенні, перевірках, багаторівневій контррозвідці та навчанні молодших старшин. Його управлінський «почерк» – довгострокова стійкість.

Олекса Гасин (1907–1949).

Начальник ГВШ і виразний «інтегратор-уніфікатор». Систематизував накази, процедури звітності, поставив на «рейки» взаємодію служб (розвідка, шифр, медична, пропаганда). Просував рівновагу між стратегічним контролем і тактичною свободою, що дозволяло відділам ухвалювати рішення під тиском. Загинув у засідці, але його курс на уніфікацію документів і стандарти безпеки залишився «хребтом» внутрішньої організації.

Василь Сидор («Шелест», 1910–1949).

Керівник секторів УПА-Захід, «міст» між польовими відділами й штабною дисципліною. Його внесок – інтеграція секторів, узгодження тактичних дій із нормотворчою вертикаллю, розвиток зв'язку і підсилення санітарної служби. Балансував наступальні акції з охороною населення та інформаційним контуром. Демонстрував вимогливість до етики поведінки підрозділів у селах. Загинув у криївці, але його «прошивка» управління збереглась у документах і практиках.

Петро Федун («Полтава», 1919–1951).

Ідеолог і публіцист, для якого інформаційний фронт був рівновартісним військовому. Формував мотиваційні тексти, пояснював логіку спротиву і норми поведінки, підтримував моральний контур мережі. Наголошував на дисципліні, курсі на довготривалу боротьбу, потребі «чистої» взаємодії з цивільними. Загинув у бою; його тексти довго працювали як «внутрішні інструкції» легітимації.

Мирослав Симчич («Кривоніс», 1923–2023).

Тактик регіонального рівня з харизматичним польовим лідерством. Відзначався умінням вести декілька невеликих груп синхронно, користуючись рельєфом, маскуванню і динамікою часу («вікна» нічних маневрів). Багаторічне ув'язнення не зламало його публічної позиції у повоєнний період: став «живим носієм» пам'яті, важливим джерелом усної історії. Взірець того, як польові командири перетворювали досвід на навчальні історії для молодших.

Омелян Грабець (1905–1944).

Організатор південного напрямку. Працював у складнішому з погляду маскування середовищі (менш суцільні ліси), тому розвивав «тиху» логістику, кастомізовані маршрути й точки стабілізації. Наголос робив на санітарних вузлах малої помітності, дисципліні взаємодії з цивільною інфраструктурою, уникненні фронтальних зіткнень. Загинув 1944 році, але його підхід до адаптації терену став каноном для відкритіших районів.

Іван Литвинчук («Дубовий»).

Командир волинського крила середнього рівня, сильний у тактичній імпровізації й швидкому «перешиванні» бойових ланок після втрат. Репутаційно відомий вимогливістю до дисципліни, увагою до зв'язку/шифру та дотриманням режиму конспірації. У взаємодії з громадами робив ставку на ясні правила поведінки, щоб зберегти довіру і канали постачання. Вносив у практику культуру коротких AAR, наголошуючи на повторюваності успішних прийомів.

Дмитро Грицай («Перебийніс», 1907–1945).

Старшинська/штабна лінія, систематизатор підготовки кадрів. Його внесок – структурування вишколу: топографія, саперна справа, зв'язок, елементи контррозвідки в підрозділах. Працював над уніфікацією курсів і взаємозамінністю сержантського складу. Комбінував тактичну грамотність із процедурною культурою, що забезпечувало швидке «зашивання» кадрових втрат. Загинув у 1945 році, лишивши потужний тренінговий слід.

Юрій Стельмащук («Рудий»).

Командир, що вмів координувати кілька відтинків одночасно, використовуючи «дзеркальні» засідки й хибні маршрути. Схильний до серійності малих операцій із чіткою прив'язкою до місцевих розвідмереж. Піклувався про локальні канали постачання, репутаційний вимір взаємодії з громадами, швидку ротацію паролів і кур'єрів. Демонстрував добру «чутливість» до терену й часу, що дозволяло мінімізувати власні втрати.

Василь Івахів.

Один із ранніх командирів волинського напрямку; важлива фігура становлення польових практик. У його стилі – поєднання ініціативи з дисциплінарною рамкою; ставив на локальні вишколи, швидку адаптацію тактики під рельєф і насиченість противником. Акцентував роль санітарної служби, створення «коротких ліній» евакуації та повернення бійців до строю. Його досвід раннього етапу став методичним «зерном» для наступних командирів.

Отже, можна зробити порівняльні портрети стилів командування (синтез).

Кластер «інтегратор-уніфікатор».

Ідеальний тип, наближений до Шухевича: обмежена централізація, уніфікація наказів, акцент на дисципліні та етиці; тактика делегована, але в межах чіткої рамки.

Кластер «маневровик-польовик».

Тип, споріднений із Клячківським підходом: серійні рейди, «удар-розчинення», креативність у використанні терену, економія сил.

Кластер «мережевик-адміністратор»

Профіль Кука: зв'язок, шифр, кадри, стандарти процедур, живучість мережі як стратегічний пріоритет.

Кластер «адаптатор терену».

Південний модус, пов'язаний з Грабцем: кастомізація тактики під відкритіші регіони, тиха логістика, уникавання «світлих» конфронтацій [7; 33].

5.8. Гендерний аспект: участь жінок

Жінки виконували функції зв'язкових, санітарок, розвідниць, поліграфісток. Залучення жінок зміцнювало інтеграцію з локальними мережами та підвищувало гнучкість тилу.

Жіноча участь у структурах УПА: організаційний і просопографічний вимір. Питання участі жінок у діяльності Української повстанської армії лише недавно набуло належного місця у вітчизняній та зарубіжній історіографії. На

зміну старим стереотипним уявленням про «жіночі» ролі медсестер та зв'язкових прийшло комплексне переосмислення жіночої присутності в УПА як структурно необхідного елемента підпільної мережі – кадрового, ідеологічного й комунікаційного.

Організаційні ролі жінок у підпіллі.

Жінки становили до 10% кадрового складу УПА та ОУН у період 1942–1950-х років. При цьому їх участь була розподілена між трьома основними сферами:

- Служби забезпечення і тилу;
- медсестри, санітарки, організаторки польових шпиталів;
- постачання продуктів, одягу, медикаментів;
- конспіративні господарські осередки (київські, галицькі мережі);
- Зв'язкові та легальні кур'єри.
- відповідальні за зв'язок між штабами, а також між УПА й цивільними структурами ОУН;
- саме жінки часто зберігали псевдопаспорти, шифри, ключові документи;
- їхня присутність на переговорах з місцевими громадами та духовенством підвищувала рівень довіри.
- Ідеологічна робота і пропаганда
- участь у створенні та поширенні пресових органів («Ідея і чин», «Повстанець»);
- культурницька та виховна діяльність, лекції серед населення тощо;
- формування «образу повстанця» як носія моральної чесноти й захисника родини.

Прикметно, що УПА першою серед визвольних формацій Центрально-Східної Європи системно впроваджувала жіночі ланки як частину структури опору.

Просопографічні приклади.

Марія Савчин (псевдо «Марійка») – одна з провідних організаторок мережі зв'язку у Галицькому краї. Авторка надзвичайно важливих спогадів «Тисяча доріг», які стали джерелом для реконструкції логістики та ідеології УПА.

Галина Дидик (псевдо «Анна»). Очолювала жіночу службу УЧХ (Українського Червоного Хреста) при УПА. Спеціалізувалася на організації шпиталів у Карпатському та Подільському регіонах.

Ірина Тимочко (псевдо «Оксана») – інспекторка охорони здоров'я УПА-Захід. Розробляла стандарти санітарної служби та базову тактичну медицину для польових лазаретів.

Просопографічний аналіз їхніх біографій показує наявність спільних рис – середня або вища освіта, культурницьке та громадське залучення до 1939 року, ідеологічна вмотивованість, навички мовлення й конспірації.

Гендерна стратегія та логістична ефективність.

Роль жінок в УПА значно виходить за межі пасивної допомоги. У підпільних умовах жінки виконували ключові логістичні функції, на яких трималася вся система:

- гнучкість комунікації: більшість жінок могла легально пересуватися між населеними пунктами, виконуючи роль кур'єрів.
- маскуванню й мобільність: через меншу увагу чекістських постів до жінок, вони ефективніше доставляли зброю, ліки, дані й інструкції.
- емоційно-психологічний фактор: жінки підтримували моральний стан бійців, формували осередки «сімейного тилу» в умовах війни.

Характерно, що роль жінок високо оцінив сам Роман Шухевич, підкресливши у своєму наказі (1947): «Жінка в час війни зносить подвійний тягар: вірність дому і посвята підпіллю».

Отже, жінки в структурі УПА не були лише «допоміжним персоналом», а становили невід'ємну частину мережевої армії. Вони поєднували медичну, кур'єрську, ідеологічну та організаційну діяльність, зберігаючи внутрішню стійкість та логістичну життєздатність руху. Їхній внесок – матеріальний,

ідеологічний і моральний – стає ключовим для просопографічної реконструкції соціального складу та повсякдення УПА [18; 31].

Отже, треба констатувати, що Українська повстанська армія посіла особливе місце в контексті європейського спротиву і мали виразні риси у порівнянні з іншими європейськими рухами опору. У керівництві і лідерстві УПА сформувалась особливо психологія лідерства. Щодо лідерських рис і командирського стилю, аналізуючи кейси операцій, можна виділити просопографічну типологію командирів УПА.

ВИСНОВКИ

Вища командна ланка УПА вибудувала модель «довіреної автономії»: стратегія та норми централізуються, тактика делегується на терени. Командири поєднали маневровість із процедурною культурою, польовий практицизм – із нормотворенням і етичними обмеженнями. Завдяки цьому мережа витримала тиск чисельно й технічно переважаючих сил, зберігши боєздатність, дисципліну і соціальну легітимність. Розвідка/контррозвідка, навчання кадрів, санітарна служба, стандарти шифру і логістики, а також культура післядійового аналізу забезпечили відтворюваність практик і довготривалу живучість.

Хто воював в УПА: обличчя повстанської армії. Коли говоримо про УПА, важливо не лише уявляти ліс і криївки – а й тих, хто стояв за цим рухом. Соціальний склад армії говорить про неї більше, ніж будь-які гасла. Просопографія (тобто дослідження колективних біографій) допомагає зрозуміти: 1) хто очолював повстанців; 2) хто тримав у руках зброю; 3) високу довіру між командирами та їхніми людьми.

Соціальний зріз армії показує, з кого виросло військо без держави, без форми, але з відчуттям відповідальності. Завдяки цьому ми бачимо: у повстанці йшли не «абстрактні націоналісти», а реальні люди – з землі, з міст, із родин, де вірили в школу, хліб і свободу.

Соціальне походження й освітній рівень командирів. Більшість старших командирів УПА не були «вихідцями з військових академій» чи нащадками знаті. Переважно це були люди з простих родин – здебільшого селяни або діти невеликої галицької та волинської інтелігенції. Такий склад мав свої плюси. З одного боку, ці люди чудово відчували, чим живе народ, і мали з ним природний зв'язок. З іншого – вони не були скуті суворими статутами чи кар'єрними рамками, як це часто траплялося в арміях із «правильними» офіцерськими традиціями. Тому могли мислити ширше, діяти гнучкіше й не боялися ламати правила, якщо того вимагала ситуація.

Дані про 30 керівників середньої та вищої ланки УПА, укладені на основі праць І. Ільюшина, З. Когута і Г. Мірчука, свідчать: 60% – діти селян середнього достатку; 25% – вихідці з міщанських або робітничих родин; 15% – представники інтелігенції (переважно педагоги, священики, юристи).

Багато майбутніх командирів УПА були не просто самоучками з лісу. Значна частина з них встигла здобути освіту – повну або принаймні часткову. Найчастіше це були гуманітарні чи правничі спеціальності. І навчалися вони не де-небудь, а в університетах Польщі, Чехословаччини, Австрії чи в тогочасних українських інституціях. Це додавало їм не лише знань, а й ширшого світогляду, який згодом сильно вплинув на стиль їхнього керівництва та сприйняття визвольної боротьби.

Зокрема Роман Шухевич – випускник Львівської політехніки (факультет інженерії); Василь Кук – навчався в Люблінському католицькому університеті (право); Микола Арсенич – мав семінарську і педагогічну підготовку. Отже, вища командна ланка УПА не була маргінальною або суто селянською. Вона поєднувала в собі національно-патріотичну енергію селянства із стратегічною раціональністю інтелігенції.

Вікова структура та демографічний профіль. Усереднений вік командирів на момент активної діяльності становив: 33 роки – на рівні курінних, 29–31 – на рівні сотенних, 35–37 – у вищому командуванні.

Керівні позиції в УПА здебільшого займали молоді люди. Це було покоління, яке дорослішало вже не під звуки парадів, а під гуркіт облав і допитів. Вони вирости між двома війнами, у світі, де замість свободи пропонували накази, а замість мови – тишу під наглядом. У цих умовах люди не просто читали про націоналізм – вони жили в ньому.

Багато хто починав із молодіжних організацій ОУН: спершу листівки, таємні збори, нічні навчання. Але поступово слова стали тісними – і за книжками прийшла зброя. Так народилося те, що можна назвати «поколінням УПА»: молоді, загартовані тиском, з ідеєю, яка згодом перетворилася на наказ.

Це не просто історії людей, що кудись пішли й загинули. Це дорослішання, яке замість диплома дало повстанську печатку, замість першої роботи – псевдо і лісову «кадрову» школу. Їхній шлях – окрема тема, бо саме вони зробили крок від підпільних слів до збройного спротиву.

Юрій Стельмахук («Рудий»), командир УПА-Захід (спогади 1952 року) писав, що в УПА не було старих генералів. Це була армія молодих. Але молодих, що мали вже бойовий досвід – хто у польських казармах, хто в Карпатській Січі.

Соціальні ліфти та «самоосвіта в дії». Однією з найцікавіших рис УПА як соціального середовища було явище стрімкого зростання військових і цивільних лідерів «знизу». Чимало сотенних і навіть курінних не мали формальної військової освіти – натомість їх виводили на керівні позиції: харизма; вміння організувати людей без примусу; здатність виживати і діяти автономно; комунікація з місцевим населенням.

Це була меритократична модель у межах визвольного руху. УПА заповнює унікальну нішу в історії опору: на відміну від радянських чи польських структур з бюрократичною вертикаллю, вона аутентично формувала своє командування зсередини, що дозволяло адаптувати стиль керівництва до реалій партизанської війни.

Осередки соціалізації: ОУН, церква, легіонерські структури. Більшість людей, які згодом стали командирами в УПА, не виникли «з нізвідки». Їх формували середовища, які працювали ще до війни. Перш за все – це Організація українських націоналістів, яка давала ідеї та дисципліну. Другою важливою опорою була греко-католицька церква, особливо на Галичині, де саме священники часто ставали першими наставниками майбутніх повстанців. Третій «грунт» – це легіони 1930-х років, де молоді люди здобували реальний військовий досвід. Саме ці три середовища – політичне, духовне і військове – зростили лідерів, які згодом повели підпілля у війну.

ОУН як школа політичної ідентичності. Від початку 1930-х років ОУН стала центральною структурою, що формувала світогляд і дисципліну майбутніх командирів УПА. Це середовище давало: основи конспірації і підпільної роботи; ідеологічну рамку «нації-борця»; мобілізаційні мережі, спосіб рекрутингу «своїх людей».

Постаті на кшталт Романа Шухевича, Миколи Лебедя чи Дмитра Клячківського не народжувалися командирами. Спершу це були звичайні студенти-націоналісти – хлопці з ідеєю, які збиралися в гуртки при ОУН, розклеювали листівки, сперечалися про майбутню Україну. Потім їхнє життя змінювалося: замість університетських аудиторій – підпілля, замість дискусій – референтури, навчання конспірації, зв'язок, розвідка. І от уже не просто «активісти», а люди, здатні взяти відповідальність за інших – вести, ризикувати, ухвалювати рішення. Вони дорослішали разом із рухом – і це робило їх лідерами не на папері, а насправді.

Церква як інституція морального нагляду і служіння. У значній частині регіонів Галичини й Волині саме церква (передусім греко-католицька) забезпечувала виховання національної ідентичності через: релігійно-патріотичну проповідь, молодіжні організації, читальні, драматичні гуртки, атмосферу колективної пам'яті про Героїв Крут та Січових Стрільців.

Цей чинник був особливо важливим у формуванні морального змісту командирської діяльності. УПА не була «аморальною анархією», як це декларувала радянська історіографія. Норми та цінності повстанців будувалися крізь призму християнського (або неохристиянського) гуманізму – особливо на початкових етапах руху.

Легіонерські структури як канали військового професіоналізму. У 1938–1939 роках частина майбутніх командирів УПА брала участь у боях Карпатської Січі та в Легіоні СС «Нахтігаль». Це, попри політичну неоднозначність, дало базові навички: формування бойових груп, взаємодії в ієрархії, ведення вогню і тактики малих підрозділів.

Роман Шухевич – майбутній головнокомандувач УПА – не з’явився «нізвідки». Його становлення як лідера почалося задовго до того, як він узяв у руки командування. Саме в легіонерських середовищах він проходив підготовку: і військову, і світоглядну. Там учився не просто воювати, а й розуміти, заради чого це робиться.

Загалом командири УПА не «виросли» стихійно. Їх формувало одразу кілька середовищ: освіта, військові школи, християнські ідеї, досвід довоєнних організацій. На виході з’являється тип, який можна назвати «воїн-ідеаліст» – людина, здатна довго вести боротьбу, жити в лісі, але при цьому мати чітке уявлення про сенс цієї війни.

Соціальна топографія УПА: «демографічні зони опору». Територіальний вимір соціології УПА важливий для розуміння масштабів руху. На відміну від етатистських армій, де рекрутинг відбувається через державний апарат, УПА творилася як народна мобілізація, із «соціальних кишень» регіонального опору. Виділяємо три основні регіони рекрутингу: 1) терен Галичини (Львівщина, Тернопільщина, Станіславщина): середовище освічених селян і дрібної інтелігенції; висока щільність організацій ОУН; наявність мереж церковного виховання; найбільша кількість кандидатів на старшинські функції; 2) Волинь і Полісся: середовище домінікально-селянської культури; високий бойовий потенціал, але нижчий рівень формальної освіти; основа для маневрових рейдів, де формувалися «польові командири»; 3) Поділля, Лівобережжя, Карпати: периферія УПА, однак із сильними осередками місцевого опору; важливі маршрути для розвідки, логістики, переходів у глибоке підпілля.

Соціологічно ці регіони формували «мережеву армію». УПА не прагнула до захоплення територій – вона будувала соціальну інфраструктуру спротиву, яка існувала навіть без формального контролю над землею.

Психологічний портрет середньостатистичного повстанця. Просопографічний аналіз вказує, що у повстанському русі мали велику роль: мотиви національно-політичні («помста за Базар»); мотиви родинно-культурні

(«не дам москалеві мого дому»); мотиви соціально-класові (боротьба з колективізацією).

Основні риси рядового повстанця: відданість (до 86% були добровольцями без примусу); психологічна витривалість (умови виживання в лісі, постійний ризик); готовність до самопожертви (девіз: “Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї”).

Гендерний аспект: участь жінок у повстанському русі. Попри домінування чоловіків у структурі бойових відділів, участь жінок в УПА мала не допоміжний, а системоутворюючий характер. Соціологічні дослідження на основі архівних матеріалів та усних свідчень ветеранів показують, що: до 15% активних учасників УПА становили жінки; у структурі підпілля (мережа ОУН) – ця частка могла досягати 35–40%, особливо у сфері зв’язку, розвідки та медичного забезпечення.

Жіноча участь поділялася на три типи функцій: 1) зв’язкові й розвідниці, що забезпечували ключовий інформаційний обмін між куренями, штабами та осередками «просвіти», використовуючи соціальну мобільність та меншу підозру з боку окупаційних режимів, жінки займали критичну роль у підтримці підпільної комунікації; 2) медичний персонал і санітарки, адже польові шпитали УПА існували завдяки жіночим мережам – саме вони домовлялися з місцевими мешканцями, шукали ліки, обладнання, рятували поранених, ризикуючи життям; 3) інтелектуальна та виховна діяльність, адже жінки брали активну участь у виданні листівок, організації пропаганди, роботі «сільських вчительок підпілля» – фактично готуючи нові кадри для тривалого опору.

Символічна фігура – Ірина Тимочко-Гордієнко («Галина»), керівниця вишколів для зв’язкових, яка розробила модель багаторівневої конспіраційної освіти. У 1953 році заарештована й засуджена до 25 років таборів – приклад того, як жінки були не «допоміжною групою», а лідерками структур.

Гендерне питання також мало пропагандистський аспект: участь жінок інтерпретувалася радянською владою як «деградація українського патріархату» – натомість для УПА це було свідченням народного характеру боротьби.

Соціальні зв'язки в УПА: родинність, земляцтво, кумівство. Значну роль у стійкості руху відігравала структура неформальних зв'язків. Архіви та спогади вказують на те, що: близько 60% бійців вступали через родинні або сусідські мережі; земляцькі зв'язки (походження з одного села чи району) визначали склад окремих сотень і куренів; кумівство й побратимство використовувалися як форма соціального контракту в умовах ризику, замінюючи формальні інституції присяги.

Повстанська армія була не просто військовою структурою – це був соціальний організм, де панували: логіку взаємного страхування («якщо загину я – подбають про мою сім'ю»), систему довіри (кожен новий борець мав поручителя), інституцію моральної відповідальності (порушення присяги каралося і в соціальному, і в символічному сенсі).

Таким чином, УПА була не лише збройною силою, а й соціальним середовищем, що інтегрувало цінності сільської громади, підпільної дисципліни та національного солідаризму.

Синтез: модель «народної армії» як соціального явища. Сукупність наведених вище елементів дозволяє стверджувати, що УПА – це не «класична армія», а мережева сила опору, заснована на принципах: 1) опори на соціальну структуру села, а не на державний апарат; 2) кадрового самовідтворення – бійці ставали командирами через «просвіту у дії», а не через військові академії; 3) моральної саморегуляції – чіткі етичні стандарти (присяга, заборона на мародерство), але автономія в ухваленні локальних рішень; 4) сімейно-земляцької згуртованості, яка компенсувала брак бюрократичної державності.

Просопографічний аналіз командирів УПА показує: це були не «місцеві ватажки», а представники широкої соціальної моделі українського визвольного

руху – той тип лідерства, який виростав із народу, але мислив категоріями державності.

ДОДАТКИ

Додаток А. Матриця «Функція – терен – стиль командування»

Призначення: швидко порівнювати, де і як працюють різні типи командирів, та які функції критичні на кожному терені. Матриця не «канонізує» реальність, а задає рамку для інтерпретації кейсів і джерел.

Вісі матриці

- **Функції (F):** F1 Стратегія/нормотворення; F2 Розвідка/контррозвідка; F3 Оперативне планування; F4 Тактика малих підрозділів; F5 Логістика/постачання; F6 Зв'язок/шифр; F7 Санітарна служба; F8 Пропаганда/інформація; F9 Кадри/вишкіл; F10 Взаємодія з населенням; F11 Контроль дисципліни/етики; F12 Післядійовий аналіз (AAR).
- **Терени (T):** T1 Північ (Волинь/Полісся, ліси/болота); T2 Захід (Галичина, мозаїчний ландшафт зі сталою мережею громад); T3 Південь (відкритіші простори, менше суцільних лісів); T4 Карпати (гірський рельєф, складна логістика).
- **Стилі командування (S):** S1 Інтегратор-уніфікатор; S2 Маневровик-польовик; S3 Мережевик-адміністратор; S4 Адаптатор терену.

Матриця (сигнали пріоритету):

●●● – критично; ●● – важливо; ● – доречно/фоново.

Функція \ Комбінація	T1×S2 (Північ /Маневр)	T1×S3 (Північ/ Мережа)	T2×S1 (Захід/І нтеграція)	T2×S3 (Захід/ Мережа)	T3×S4 (Південь/ Адаптація)	T4×S2 (Карпат и/Маневр)	T4×S4 (Карпати/ Адаптація)
F1 Стратегія/ норми	•	•	•	•	••	••	••
F2 Розвідка/к онтррозвід ка	•••	•••	••	•••	•••	•••	•••
F3 Оперативн е плануванн я	•••	••	•••	••	•••	•••	••
F4 Тактика малих підрозділів	•••	••	••	••	•••	•••	•••
F5 Логістика/ постачання	••	•••	••	•••	•••	••	•••
F6 Зв'язок/ши фр	••	•••	•••	•••	•••	••	•••

Функція \ Комбінація	T1×S2 (Північ /Маневр)	T1×S3 (Північ/ Мережа)	T2×S1 (Захід/І нтеграція)	T2×S3 (Захід/ Мережа)	T3×S4 (Південь/ Адаптація)	T4×S2 (Карпат и/Маневр)	T4×S4 (Карпати/ Адаптація)
F7 Санітарна служба	●●	●●	●●	●●	●●●	●●	●●●
F8 Пропаганда/інформація	●●	●●	●●●	●●●	●●	●●	●●
F9 Кадри/вишкіл	●●●	●●●	●●●	●●●	●●	●●●	●●
F10 Взаємодія з населенням	●●●	●●●	●●●	●●●	●●	●●	●●
F11 Дисципліна/етика	●●	●●	●●●	●●●	●●	●●	●●
F12 Післядійовий аналіз	●●●	●●●	●●●	●●●	●●	●●●	●●

Функція \ Комбінація	T1×S2 (Північ /Маневр)	T1×S3 (Північ/ Мережа)	T2×S1 (Захід/І нтеграція)	T2×S3 (Захід/ Мережа)	T3×S4 (Південь/ Адаптація)	T4×S2 (Карпат и/Маневр)	T4×S4 (Карпати/ Адаптація)
(AAR)							

Коментар до матриці:

- **Північ/Маневр (T1×S2):** кульмінація дрібносерійної тактики → пріоритет F2/F3/F4/F9/F12.
- **Захід/Інтеграція (T2×S1):** дисциплінарно-нормативна рамка й інформаційний контур → F1/F6/F8/F11 високої ваги.
- **Південь/Адаптація (T3×S4):** «тиха» логістика, шифр, санітарні вузли, маскування → F5/F6/F7 вищої критичності.
- **Карпати (T4×S2/S4):** маневр + специфіка рельєфу → F4/F6/F7/F12 як «скелет» живучості.

Додаток Б. Шаблон післядійового аналізу (after-action review, aar).

Мета: **стандартизована** рефлексія, яка перетворює досвід у повторювану практику. Формат зручний для коротких «польових» сесій (30–45 хв) і для штабних зведень.

В.1. Паспорт операції

- Криптонім/Дата/Вікно часу
- Терен (умови рельєфу, погода, насиченість противником)
- Ціль: головна/другорядні (у пріоритетах)
- Склад відділу(ів), командир(и), канали зв'язку/шифр

В.2. План → Реалізація

- Очікувана схема дій (1–2 абзаци)
- Фактичний перебіг (помітки по фазах T-1/T0/T+1)
- Ключові відхилення й причини (терен, противник, власні фактори)

В.3. Розвіддані та контррозвідка

- Що підтвердилось/Що виявилось неточним
- Канали збору, гігієна шифру, компрометації (якщо були)
- Уроки для оновлення маршрутів/паролів/легенд

В.4. Тактика та взаємодія

- Ефективні прийоми (засідка, фіктивний шум, дим/світло, псевдо-маршрути)
- Взаємодія між відділами, резерви, «вікна зв'язку»
- Рішення на місці: що делегувалось, як спрацювало

В.5. Логістика й санітарна частина

- Наявність/нестача (боєприпаси, харч, рушниці/ПП, ліки, перев'язка)
- Евакуація, пункти стабілізації, санітарні втрати (класифікація)
- Трофеї/втрачене майно; вплив на подальшу спроможність

В.6. Взаємодія з населенням та інформація

- Контакт із громадами: позитив/ризики, деескалація
- Пропагандистський вихід: повідомлення, листівки, усні канали
- Репутаційні наслідки: що посилити/уникати

В.7. Підсумкові метрики

- Досягнення цілі (так/частково/ні) і чому
- Втрати: свої/противника (якість даних: низька/середня/висока)
- Час відриву/розчинення; чи спрацювали резервні маршрути
- Рівень конспірації після операції (низьк./сер./вис.)

В.8. Винесені уроки / Завдання (7–14 днів)

- 3–5 ключових уроків (короткі маркери)
- Конкретні дії: кого навчитись/чим дооснастити/що переписати в інструкціях
- Відповідальні й дедлайни; перевірка виконання

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Боровець (Бульба) Т. Армія без держави. Київ : ТОВ «Книга роду». 2008. 318 с.
2. Лебедь М. УПА і повстанський рух: нариси і документи. Торонто: НТШ, 1960. 312 с.
3. Потічний П. Український визвольний рух. Документи і матеріали. Торонто. Київ : Український вільний університет, 2002. 588 с.
4. Літопис УПА. Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1: 1944–1945 / Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний. Торонто: Вид-во "Літопис УПА", 1980. 298 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1: Видання Головного Командування УПА / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім . М. С. Грушевського; Видавництво «Літопис УПА» та ін. Київ–Торонто, 1995. 516 с.
6. Літопис УПА. Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, Офіційні Публікації, Матеріали. – Кн. 4: Документи і спогади / Зібрав Є. Штендера; Відп. ред. Петро Й. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2001. 658 с.
7. Літопис УПА. Т. 45: Генерал Роман Шухевич – "Тарас Чупринка" Головний Командир УПА / Відп. ред. П. Й. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2007. 576 с.
8. Літопис УПА. Нова серія, т. 9: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, 1944–1950. Торонто – Львів : Літопис УПА, 2006.
9. Літопис УПА. Нова серія, т. 10: УГВР. Документи і матеріали. Торонто – Львів : Літопис УПА, 2007.

10. Літопис УПА. Події і люди. Кн. 27: Ярослав Коретчук, Петро Ганцюк. Командири відділів ТВ 22 УПА «Чорний Ліс» / Відп. ред. П. Й. Потічний. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2014. 112 с.
11. Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР): Електронний архів визвольного руху (avr.org.ua).

Література

12. Андрусяк М. Брати грому: хроніка УПА. Торонто : Видавництво «Літопис УПА», 1976. 564 с.
13. Боляновський А. Воєнна діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 рр.: підготовка до створення УПА. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 296 с.
14. Гриневич В. Війна і міф: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Критика, 2010. 432 с.
15. Капустян С. Організаційна структура УПА (1942–1945 рр.): історико-аналітичний огляд. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. 214 с.
16. Кентій А. Український визвольний рух 1940–1950-х рр.: проблеми історії та історіографії. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. 448 с.
17. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів : Добра справа, 2003. 352 с.
18. Кулик В. Просопографічний метод у вивченні визвольного руху в Україні (1939–1956 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 77–95.
19. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. Мюнхен: Українське видавництво, 1953. 448 с.
20. Мотика Г. Від Волині до Галичини. Українсько-польський конфлікт 1943–1947. Варшава: Rytm, 2011. 520 с.
21. Мотика Г. Українська партизанка 1942–1960. Діяльність Української повстанської армії (УПА). Варшава : Rytm, 2006. 640 с.
22. Пагиря О. Командування УПА: персональний склад і функції (1942–1950 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. 380 с.

- 23.Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 рр. Київ : Генеза, 2012. 720 с.
- 24.Патриляк І. «Старшинські школи УПА: організація і програми підготовки». *Український визвольний рух*. 2010, вип. 14. С. 45–79.
- 25.Патриляк І. Український визвольний рух у 1939–1960 роках: документальна база і просопографічні аспекти. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2015. 412 с.
- 26.Сергійчук В. Десять буремних літ: ОУН–УПА в національно-визвольній боротьбі 1939–1949 рр. Київ : Україна, 2004. 480 с.
- 27.Сергійчук В. ОУН–УПА у Другій світовій війні. Київ: Видавництво Київського університету, 1999. 512 с.
- 28.Сергійчук В. Український визвольний рух: документи і матеріали. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 512 с.
- 29.Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 512 с.
- 30.Тимошенко Р. Організаційні принципи командування УПА. *Наукові записки Інституту історії України НАН України*. 2016. Т. 25. С. 55–72.
- 31.Товстий В. П. Українська Повстанська Армія. Харків : Промінь, 2007. 112 с.
- 32.Химка Д.-П. Український визвольний рух і Голокост: історіографічні спостереження. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2010. 278 с.
- 33.Шанковський Л. Українська Повстанська Армія в боротьбі з німецькими та московськими окупантами (1942–1950). Мюнхен: Українське видавництво, 1958. 420 с.
- 34.Marples D.R. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest–NY: CEU Press, 2007.
- 35.Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. 719 p.

36. Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 2003. 367p.